

СЛАВА, ПАРТІЄ, ТОБІ

Ой, на річці Дніпрі
Новина настала —
Від Кодака до Хортиці
Порогів не стало.

Ні Кодацьких, ні Звонецьких,
Ненаситець здався,
Бо до рук більшовикам,
Пекельний, попався.

І тепер реве вода,
Вирує й клопоче.
Тільки творить та вода,
Що людина хоче.

Біжить Дніпро по Вкраїні,
Набира розгону,
Турбінами нам дає
Кінських сил мільйони.

Де Дніпро повоював
З Багатир - горою,
Пливуть - пливуть пароплави
Тихою водою.

А над ними по мосту
Поїзди шугають.
Ті, що бачать тебе диво,
Працю величають.

Де німецька куркульня
З землі наживалась,
Фабриками й заводами
Країна квітчалась.

Од Кічкаса до Хортиці
Було все горбами,
А тепер тут нове місто
З пишними домами.

І скрізь, де був голий степ,
Де курай плодився,
Тепер, тепер на тім місці
Світлий край з'явився.

Слава ж, партіє, тобі
І Сталіну слава,
Що Радянська Україна
Квітучою стала.

Склав пісню Герасим Мазуренко
колгоспник колгоспу ім. Блюхера с. Трушки
на Київщині.

Гордій Коцюба

ПЕРЕД ГРОЗОЮ

РОМАН¹

14

Одного разу Панчоха загадав Скуйбіді почати роботу разом з Семибратом в північному штреку. Скуйбіда, вислухавши, довго чухав ніс, а тоді сказав похмуро:

— Хіба ж можна там робити?

Скуйбіда добре знав цей штрек. Він лежав під виробленим кар'єром. Весною, як пригріло сонце, і почали танути сніги, — зима випала завійна, багатосніжна, — вода струмочками потіглася з горбів потім буйним потоком ринула в кар'єр. Ціле озеро стояло якийсь час на днищі велетенського урвища і вода поволі просочувалась у шахту. На північній дільниці, у штреку, утворилася густа багнюка, довелося навіть припинити роботу.

Тепер озеро зникло. Але штрек мав жахливий вигляд. Скуйбіда, не чекаючи на відповідь, — додав:

— Там не можна ще робити.

— Що ти базикаєш! Ноги боїшся закаляти? — уїдливо кинув Панчоха. — Чи хочеш, щоб тобі соломки підстелили? Штейгер дивився і сам директор у штрек спускався і звелів починати. Вери свого напарника і йдіть. На гіршому роблять.

Скуйбіда ще раз почухав ніс, повагався. З Панчохою ще б можна посперечатись, а вже коли штейгер і сам Розмаріца! Він докурив цигарку, покликав Сергія і спустився в шахту.

Там унизу в кладовці вони взяли бурильний струмент і, бовтаючись у калюжах, побрели у кінець штрека.

З глухого закутку вдарило холодом, і вогкістю, і задушливими запахами: гнилою картошкою і перекислою, перепрілою капустою, — так у недбалого хазяїна тхне улітку з занехяного погребя.

Скуйбіда підкрутив гніт у лампочці й уважним оком обмацав забій. Жахлива картина вразила його, звиклого за тринадцять років роботи до всяких умов: кріплення з боків

¹ Початок див. „Л. Ж.“ № 9 і № 10 1937 р.

покосилось, порода над головою набубнявіла, вилискуючи проти світла краплинками чистої води, там і там випинали брили, а під ногами стояла червона, густа й чіпка, як болоті твань, кваша.

— Дивись, братку, куди нас посилають. Зав'яжи собі вузлик,— сказав він до Сергія,— може коли придасться, боді їх...— І він міцним словом згадав і штейгера, і Панчоха і Розмаріцу.

Але що вдієш? Не вертатися ж назад, не сперечатися. Тільки чи допоможе це? Тільки час загаєш.

Скуйбіда ще раз обдивився, збив кайлом звислу над головою брилу, а далі заправив бур, і вони взялися працювати. Сергій коло бура, а Скуйбіда балдою. Порода попалася міцна, як іскриш. Бур занурювався повільно, усе танцював і відскакував, і Скуйбіда, розлютившись, з усієї сили гатив по ньому, ніби хотів вилити злість і на Панчоха, і на директора.

Незабаром він відчув утому: задушливе, без вентиляції повітря і вогкість робили своє діло. Йому стало душно і важко, піт градом котився по щоках, мокра сорочка прилипла до тіла. Він витер піт і, вибравши сухіше місце, присів.

— Сідай, братку,— сказав він до Сергія,— спочивай та покуримо, бо все одно тут сльози заробимо.— Він помацав у кишені і сердито ударив себе по нозі, ніби не знати яке лихо трапилось,— забув дома кисет!— Поганий сьогодні день випав,— сказав він з серця, довідавшись, що і в Сергія нічого покурити.— Що ж будемо робити?— Йому страшенно, як перед смертю, хотілося затягтися, і Сергій, не чекаючи перерви, визвався сходити до когось з товаришів, роздобути тютюну.

Скуйбіда лишився один.

Могильна тиша швидко насунулась на нього,— близько ніхто не робив. Десь далеко завмирили, хлюпаючи по воді, Сергієві кроки та ще падали з стелі краплини, одна по одній, монотонно й нудно, як цокання ходиків. Потім десь загуло, застогнало, зашуміло, і враз заглохло, неначе промчала гроза. Тільки із стелі частіше закапали краплини, з голосним бульканням падаючи в багнюку.

Скуйбіді стало чогось не по собі. Щось наче смоктало його під ложечкою, непокоїло. Не те щоб і страшно йому, ні, а так якось тривожно. Скільки років працює у шахті, а нічого подібного не зазнавав. Якусь хвилину він сидів нерухомо, прислухався, чи не йде Сергій, потім завів свою улюблену пісню про тихий Дунай, „де молодець гуляє, та молодець гуляє, на той бік гукає“.

Пісня, проте, не виходила, голос хрипів, і Скуйбіда замовк. Він звівся на ноги, підтяг гніт і повів лампочкою над головою. Нічого, здавалося, не змінилось. Усе було, як і раніше, тільки брила одна чогось знову випнулась. Щоб заглушити неспокій, він узявся за кайло. Дзенькіт заліза розірвав тишу, й раптом

нову щось зашуміло, загуло, із стелі бризнула вода. Скуйбіда кинув кайло і взяв лампочку, але не встиг він оглянутись, як на голову йому посипалась порода, щось важке ударило по голові, він поточився і впав у багнюку.

Незабаром до закутку підійшов Сергій і крикнув оддалік: — А що, дядя, діждалися? Зараз покуримо тютюну тер-
тину, — навмисне, щоб звеселити старого, повторив він його віразу.

Чорний, непроглядний, як могила, морок і зловісне мовчання здивували його. Нічого не розуміючи, він крикнув галасніше:

— Чуєте, Даниле Семеновичу!

Луна завмерла, ніхто не відгукнувся. Страх охопив Сергія, він кинувся вперед, обмацуючи забій слабим світлом своєї лампочки. Велика купа породи лежала перед ним, заваливши від до забою. Червона, як кров, вода збігала з кучугури в догору.

— Дядю Данько! — закричав він ще раз не своїм голосом.

І поинятий страшним передчуттям, кинувся до кучугури, почав руками розкидати куски породи. Незабаром його рука торкнулась чогось м'якого. Сергій присвітив лампочкою і на момент остовпів.

Скуйбіда лежав нерухомо на животі, зібгавшись у маленьку грудочку, підібгавши під себе руки. Але голова його була якось неприродно вивернута: вона потилицею впиралася в руду, а запорошені очі дивилися вгору. Він не виявляв ніяких ознак життя.

— Дядю Данько! — закричав Сергій і, випроставши його тіло, припав вухом до грудей. Тіло було тепле і серце билось. Тоді Сергій метнувся до рудничного двору, щоб покликати людей і перенести понівеченого до стовбура.

Рудничний лікар поклав Скуйбіду у рудничну лікарню, а в „скорбний листок“ записав: „Ударом породи у спину переламано хребет, зруйновано спинний мозок, втрачено діяльність нервових стволів, наслідком чого спостерігається цілковитий параліч обох нижніх кінцівок з втратою шкіряних і сухожильних рефлексів. Крім того, звернуто шийні м'язи. Становище тяжке“.

Скуйбіда лежав у лікарні на правому боці, а голова його, як і раніше, ненормально була повернута обличчям догори, і так і трималася у страшному напруженні звернутих в'язів. Гострі очі неприродно дивились у лівий бік, ніби косили. Глибокий біль застиг на його червоно-бронзовому, з залишками рудної фарби, обличчі. Скуйбіда лежав нерухомо і тільки хвилинами його голова якось сіпалась, здригалася, ніби він хотів повернути її; і кожного разу зціплював зуби і закривав

очі. А розкривши, дивився в одну якусь точку, здавало щось пригадував і болісно перебирав губами.

Про що думав старий рудокоп і веселий колись швед Данило Скуйбіда?

Може про свої літа, що лишилися позаду, про широку і привабливу, як небо, степ, де він колись замолоду блукав про тихий Дунай, де „молодець гуляє“. А може про жорстокий світ і людей, що занастили йому життя, понівечили, полічили його.

Важко сказати, про що думав Данило Семенович Скуйбіда. Але обличчя його виявляло неспокій і напруженість. Надлюський біль хвилинами перекошував його, і він важко й ледь чутно зітхав і стогнав. А коли біль відпускав, злість і ненависть обіймали його, і він гриз собі губи. Хвилинами приходило заспокоєння, і тоді в очах умирующего теплилась надія, як останній промінь згаслого сонця, надія.

Сергій від стовбура повернувся в забій,— Панчоха звел йому доробити день. Думка про долю Скуйбіди не давала йому спокою, у нього все валилося з рук, і зрештою він, відждавши гудка, вийшов нагору і подався до лікарні.

Його довго не пускали, сперечалися. Недавно, мовляв, приходила його донька і крику такого тут наробила, а по каліченому треба спокій, щоб він хоч трохи прийшов у себе а то...

— Умре? — вихопилося у Сергія, і фельдшер, здивований з його упертості, поступився.

Скуйбіда не ворухнувся, коли Сергій увійшов у палату. Він все лежав на правому боці з вивернутою головою. Густа й червона борода, як щітка, стирчала вгору, а очі дивилися убік задумливо й напружено. Ніби перед ним розкривався якийсь інший загадковий і незрозумілий світ.

Сергій навмисне кашлянув і сказав, намагаючись привернути до себе увагу:

— Дядю Данько! А, дядю! Як почуваете себе?

Скуйбіда повільно, з великим зусиллям повернув очі і зтримав їх на ньому, ніби силкуючись щось пригадати. Привітна рисочка лягла біля його губ. Він хотів щось сказати і не міг.

Сергій не витримав і опустив очі. Він зрозумів, що Скуйбіда не житець на цьому світі, що він не заспіває уже більш своїх пісень і не скаже йому ні привіту, ні поради. І глибокий сум охопив його, і бажання чимсь заспокоїти старого, чимось віддячити і допомогти. Але що скажеш?

Сонце спускалося до заходу і косим промінням лягало в палату. За вікнами шелестіла тополя, і солодкий пах акації утворювався разом з свіжим вітерцем у розчинене віконечко.

Сергій присів на табуретку ближче до ліжка.

— Весна,— сказав він неспішно, шукаючи, за що б ухотись.— Хороше тепер на річці. Добре б компанією виряйтись по рибу. А, дядя Данько? Гомонять, на річці, туди, туди, а вивилися соми. Великі соми, давно вже таких не бачили. Чи би поїхати і ухи наварити.

І напружуючи пам'ять, пригадуючи все, що чув колись від рибалок, говорив про сомів і лящів, і уху, говорив як мамині казки.

Скуйбіда скося позирав на Сергія. Згодом лагідна усмішка гнітила його обличчя, губи ворухнулись. „Бреши, хлопче“, казалося хотів сказати він, і Сергієві стало ніяково. Він поперхнувся і примовк. Мовчання гнітило його. Він почував себе ганьбеним, ніби був винний у тім, що трапилось із Скуйбідою, і знову почав:

— Так поїдемо? А, дядю Данько? Як видужаєте і поїдемо. І Мар'яна поїде, і Івась, і Петрусь. Візьмемо човна і казанок.

Протяжний стогін перепинив Сергія. Скуйбіда ворухнувся, підняв звернуту голову і прошепотів спроквола, з тоскою в голосі:

— Діти мої... Ті барбоси... Чуеш, братку!

— Чую,— витиснув тремтливим голосом Сергій.

— Зав'яжи собі ще вузлик. Чуеш?

Він напружив останні сили і з страшним виглядом— очі потемніли, щоки запали, а борода погрозово стирчала вгору,— сунув головою, бажаючи виправити в'язи. І в ту ж мить упав на подушку, здригнувся і незрозумілий шепіт вихопився йому з уст. Потім тіло випросталось, і обличчя ще мить тому сповнене стражданням, наче проясніло, стало урочисто спокійним.

Так умирав старий рудокоп і безжурний колись швець Данило Скуйбіда.

У нарядній другого дня довго говорили про смерть Скуйбіди. Скаржились на недогляд у шахті і байдужість, натякали на злочинство і десятичника й штейгера. Але смерть рудокопа значиніше явище. Скільки гробків виросло тут за кілька років на шахтарському кладовищі за виселком! Скільки рудокопів з поламаними ребрами, з потрощеними головами, літніх і молодих, ще зелених, померлих жорстокою смертю, лежить там за виселком! Скільки тих жертв принесено страшному і не-нажерливому богові, новітньому молохові-капіталізму! Ну, прибавиться ще одна свіжа могила, а там візьмуть на місце вбитого нового сірому, він уже стоїть на черзі, чекає, і все піде по-старому.

Коли зайшов Панчоха, розмови припинилися, і люди мовчазливо полізли у шахту.

— Ех і жисть наша!

— Мар'яно! Як ми будемо жити? — мовив за кілька днів після похорону батька малий Петрик. — Що ми будемо їсти? Хто тепер гроші зароблятиме?

Набігавшась по сахалінських яругах, він, зголоднілий, заглядав у тарілки в кухні, у шаховку, шукав чогось поїсти і охав, і сопів, і нудився.

Мар'яна, зажурена, мовчазлива, ходила тихо й несміливо, в тінь. Страшна смерть батькова приголомшила дівчину, руки її обважніли, стали в'ялими й повільними. Вона мимохіть, не знаючи для чого, бралася за речі, пересувала їх, а то виходила у двір, дивилися на копер шахти, ніби когось вглядяла.

Петрик розумів велике горе сестри: він же ніколи не бачив Мар'янки такою зажуреною, і запитливо, збентеженим оченятами, поглядав на неї. Потім знову простяг плачущим голосом:

— Мар'яно! Я їсти хо-чу-у...

Петрикове скигління повернуло Мар'яну до жорстокої дійсності. Вона подумала, що й старший Івась скоро помереться і теж попросить їсти. Вона розуміла, що мусить тепер стати для менших за батька й матір... Так. Вона мусить подбати про їхнє життя. Але що вона може робити? Ну, вміє трохи шити та чи багато заробить голкою? Якби хоч машини була. Правда, контора повинна виплатити за батька гроші, і вона постаряється викроїти з них на машину.

— Не плач, Петрику, — сказала вона тепло, з материнською ласкою в голосі. — Я буду заробляти. — І втішаючи себе надією, пішла до контори.

Рахівник, до якого її справили, дав їй прочитати „акт“ — великий надрукований аркуш паперу з дописаними чорнилом рядками.

Мар'яна довго читала його, мало що розуміючи. В її очах як горобці, стрибали статті й параграфи якихось законів, миготіли лікареві визначення, в її свідомість врзалися таємничі як китайська грамота, слова, що їх трудно й збагнути. Кінець — кінцем вона вичитала, що в каліцтві і смерті її батька, Данила Скуйбіди, селянина Криворізької волості, п'ятидесяти років, ніхто не винен, що стався непередбачений випадок. Наприкінці вона ще прочитала, що малолітнім синам — Іванові і Петрові призначається пенсія по тридцять чотири карбованців і сімдесят копійок на рік, кожному, до досягнення п'ятнадцяти років, і що більше ніхто й ніяких претензій до товариства не має.

З розмов з людьми Мар'яна знала, що пенсія повинна бути значно більшою, і здивовано запитала:

— Як? Оце й усе? І шости карбованців на місяць нема?

ни подивіться там, будь ласка, порахуйте краще. Тут якась помилка трапилась.

Голомозий, не молодий уже рахівник, з маленьким, як кулачок, обличчям, поглянув спід окулярів і заходився стукати на рахівницях:

— Ніякої помилки. Тридцять чотири карбованці сімдесят копійок кожному, і ні копійки більше.

Мар'яна покрутила в руках „акт“, покивала заперечливо головою й повторила своє про помилку.

— Та що ти, як папуга? — перебив рахівник. — Помилка, помилка. Ти думаєш, що й тобі пенсія полагается? Виросла ж ти. Він насунув на лоба свої окуляри, зиркнув на неї, хитався: — Тобі, дівко, не пенсію треба, а доброго мужика.

Визивно-зневажливий тон обурих Мар'яну. Вона кинула йому межі очі папір і крикнула, що хоче бачити Р змаріцу.

— Пан директор поїхали по справах, — поспішився відповісти той і долав, що директора нічого турбувати, він усе знає, і сам схвалив і підписав акт.

Мар'яна зрозуміла, що їй замазують очі нікчемною подачею і вибухла наріканнями й прокльонами. Вони згубили батька і тепер обдурюють її, ще й глузують. Вона не піде звідси, доки не перерішає справи.

Рахівник налякано замахав руками. Що вона каже? Їй дають гроші, а вона ще батькується, ображає пана директора. Та за такі слова вона піде під суд. Але він зовсім розгубився, коли Мар'яна скинула на нього гнівним палаючим поглядом, і вибухнула істеричним плачем.

В цю хвилину увійшов Шостак і почав втихомирювати. Її обдурюють? Менше дають? Можна перевірити. Він сам перегляне справу, а тільки чого ж плакати, кричати? Хлопці ще почують, скажуть: і дівчина гарна, а тільки сварлива й одаксива, і ніхто заміж не схоче брати.

— Я тобі ось що пораджу. Іди зараз додому, заспокойся, пообідай, а ввечері зайдеш до мене додому і поговоримо, і все, що належить, одержиш. Ну, помирились? — і він поплескав її по плечі.

Мар'яна недовірко, крізь сльози, слухала Шостака. Не дуже то поштиво обзивався про нього батько. Але мирний тон і доброзичливе ніби ставлення до неї заспокоїли її. Вона востаннє схлипнула й притихла.

А сполудні пішла до Шостаків.

У дворі, обсаженому акаціями і бузком, прикрашеному газонами з квітів, молодий гелівес, старший Шостаків син Віталій, робив вправи на трапеції. Восени він мав поступати в військову школу, і тепер заповзято тренувався, загартував тіло.

Побачивши Мар'яну, він підсмикав блузу, поправив широкий з блискучою бляхою, ремінь, випнув колесом груди.

— А, цигачочка прийшла, — мовив він фамільярно, по-поцьому. — Погадаємо, значить! — перепинив її у дворі.

— Мені треба бачити Филимона Митрофановича, — відала Мар'яна скромно і спитала, чи він дома.

— Та погадай, лубезна, — навмисне вивертав слова молодий Шостак, — скажи, яка дівчина полюбить мене, русбілява чи чорнява, як ти. Ну? — Він простяг до неї руку.

— Не приставайте, паничу! — сказала сердито Мар'яна, поточившись їй, опустивши очі, зробила крок до будинку.

— Яка ж ти дика! — кинув їй услід майбутній Суворов. Ну, йди, там батько тебе чекає. — Він крутнувся на ноги, підморгнув до себе й ляснув задоволено пальцями. — От дівка! Не горняшка була б, а малина.

Шостак-батько сидів у великій кімнаті з панікадилом, щось рахував і записував у книжечку. З поярою Мар'яни, він згорнув книжечку й витяг з кишені чесучового піджака арку паперу: „Інструкція правління акційного товариства для ліквідації претензій у нещасних випадках з робітниками на рудниках“.

„За даними лікарських звітів, за останні п'ять років, читав він про себе, — пересічний рік робітників, що зазнали ушкоджень, хитався в межах... На підставі цих даних, у нас значні витрати, як от: за великі ампутації утрату очей і т. д. Для робітників молодше 35 років, товариству вигідніше лікувати по формі одноразових видач, ніж виплачувати щорок пенсію. Старшим від 35 років навпаки, в більшості випадків вигідніше видавати пенсію, бо тяжкі ушкодження дуже часто скорочують життя потерпілого...

„При втраті працездатності до 10 процентів потрібно призначати пенсію; поперше, досвід свідчить, що така винагорода при умові звільнення потерпілого з роботи, часом впливає стримуюче на пред'явлення безглуздох претензій і взагалі зменшує кількість претензій, і, подруге, з досвіду деяких заводів і рудників видно, що дуже часто особи, ліквідовані призначенням пенсії, через деякий час не з'являються за одержанням пенсії, знайшовши собі заробіток в інших районах...

„При ліквідації родини потерпілого треба брати на увагу вік членів сім'ї і становище їхнього здоров'я. Якщо батько і мати потерпілого, які перебували на його утриманні, віком старше сорока років, то їм краще назначати тільки пенсію, бо вони, за пересічними даними, матимуть недовге життя...

„Дітям, сестрам і братам, якщо вони в дитячому віці, з огляду на високий процент смертності в цім віці, ніколи не видавати одноразової винагороди, а виключно призначати пенсію й щороку перевіряти, чи не вмер хто і відповідно до того зменшувати пенсію. Це буде значно вигідніше товариству, ніж видавати одноразову винагороду...

„Удовам, з огляду на можливе їхнє одруження, так само

нініше призначати пенсію, замість видачі винагороди, бо порушенням пенсії товар іство по закону припиняє...”

Дочитавши інструкцію до кінця, Шостак узяв олівець, написав усіх цифри в книжечці. А тоді помовчав, покрутив металевим брелоком на животі від годинника й сказав:

— Виходить, дівчино, що контора вирахувала правильно. Все зроблено по закону. П'ять карбованців вісімдесят копійок на місяць і все. По закону, — і він розвів руками, ніби хотів підкреслити, що він би й радий прибавити, та нічого не можна змінити.

Мар'яна, ідучи сюди, сподівалася зовсім іншої відповіді. Тепер стояла ошелешена, розгублено кусаючи край хустки. Її їм прошепотіла зажурено:

— Ні, це несправедливо. Я знаю, несправедливо. Як же я буду жити з малими?

Шостак, не звернувши уваги на її слова, розкрив свою книжечку, занурився в цифри, і тільки зрідка кидав погляди на Мар'яну. Вона почекала, зітхнула, а тоді підвела опущену голову й сказала:

— Якщо по-вашому виходить правильно, то давайте так зробимо. Старшому хлопчикові Івасеві, вашому хрещеникові, зараз тринадцять років. Йому належить за два роки біля семи-десяти карбованців. Так зробіть так, щоб контора видала їх одноразово, як би винагороду, я куплю швацьку машину і зможу якось прожити.

— За два роки вперед пенсію? — Шостак постукав пальцем по столу, погрався брелоком і розвів руками. — За два роки вперед? Цього не можна. Ти, дівчино, плутаєш. Тобі там хтось наговорив, а ти не розібрала, де дзвонять. Видають і одноразово, коли ліквідують за умовою. А твоїм братам призначають пенсію, так полагается, і пенсії ніхто вперед не видає, тут нічого не зробиш... Все справедливо, по закону.

Остання надія розвіялась. У Мар'яни затремтіло підборіддя, верхня губа сіпнулась і в очах потемніло.

— Так багатійте ж ви сирітськими грошима! — кинула вона, спалахнувши. — Напихайте собі пельку. Може коли подавитесь.

І випроставшись, ступила до дверей. Шостак схопився на ноги, перепинив її, підсунув стільця, похитав докірливо головою.

— Яка ж ти норовиста! З виду на матір схожа, а робиш, як твій нерозумний батько. Треба ж подумати, як жити, як краще з дітьми влаштуватись. Присядь. Поговоримо.

Мар'яна, спокушена солодкими словами, вгамувала обурення і присіла на краєчок стільця. А Шостак присунув до неї свій і почав вичитувати та повчати:

— Жити, дівчино, треба знаючи, і з людьми поводитись, вміючи, не ставати зразу на дибки. Треба послухати, приди-

витись, подумати, щоб чого не вийшло, якої неприємності трапилось, зважити, як тобі краще. Я зичу тобі добра.—І помовчав, пропустив крізь пальці довгий сивуватий вус, а то говорив далі.—Я зичу тобі добра, щоб тобі легше жило, і моя думка така: старшого хлопця можна віддати на роботу приміром на сортировку, хай перебирає руду. Там, правда, досить робочих, та вже я поклопотався б і його взяли. Заробив би якусь п'ятірку на місяць, собі на харчі.

Він скося поглянув на Мар'яну. Вона сиділа настороженій зібрана, як пружина, готова розпуститись і вдарити. Шостако помовчав, а тоді знову заговорив, викладаючи свої припущення та бажання. Його думка така, що їй, Мар'яні нічого дома сидіти, і вона могла б мати підходящу роботу, хоч би в ній у домі. Він радився із своєю хазяйкою. Вона добре підтоптала, не може вправлятися в кімнатах. Треба дівчину, моторну. Може Мар'яна пішла б? Робота не важка, підходяща, не по жалкувала б. Хе-хе!—і він поклав свою важку долоню їй на коліно.

Мар'яна, мов спросоння, схопилася на ноги, покрутила головою.

— Уже ж ти й капосна, неслухняна,— сказав з серцем Шостако.— Я тобі добра бажаю, а ти хизуєшся. Постривай! Якщо не хочеш у дім на постійну, то може прийдеш поробити якийсь тиждень, хазяйці треба дещо пошити.

Мар'яна затрималась, щось ніби зважила. Поробити якийсь тиждень? Вона подумає, порадиться дома. Може й приїде,— і стрімголов кинулась у двір.

Сергій Семибрат тим часом виліз з шахти, обмився, переодягся. Смерть Скуйбиди глибоко вразила його. Йому здавалося, що він загубив рідного батька, сиротою лишився у світі. І сповнений щирого смутку, пішов на Сахалін.

Мар'яна щойно повернулася додому і сиділа біля халупи на лавочці, під акацією, що колись батько садив. День відходив. Сонце сідало за горами. Небосхил палав. Нагріта сонцем земля дихала, парувала. Пахло солодко й дражливо буйним цвітом акацій.

Сергій, привітавшись, присів на лавочку. Говорити про смерть не хотілося,—важко. Але й мовчати було ніяково. Він навмання спитав, про що вона думає.

Мар'яна відповіла:

— Сиджу оце, нудьгу годую, журбу сповиваю та сум колишу.

— Як думаєш жити? — перепитав він спочутливо, — що чути про пенсію?

Мар'яна розповіла про своє відвідування контори і розмову з Шостаком, і додала сумовитим голосом:

— Шостак обіцяє прийняти Івася на роботу, на сортировку, та я коли подумаю про це, так серце кров'ю обливається. Усі діти там роблять,— зітхнула,— і де їх понабирали! Сироти, вахуть, чи що, ніде, видно, діватися, і гребуться там у ямі, і в спеку, і в дощ, і в мороз. Як ідуть з роботи, страшно й дивитись: обірвані, замурзані, і лиця на них немає. Які ж вони нещасні! Боже мій, боже!— Вона похитала головою і вела далі.— Я не хочу, щоб Івась йшов туди, куди йому! Хай ще рідні походять у школу. Може якось переберемося... І вона, замиславшись, додала, що в Шостаків якийсь тиждень можна паробити, кличуть щось шити, а там і пенсію видадуть.

Сергій скрикнув з запалом:

— До Шостаків на роботу? Я тобі не раджу. Не ходи туди, Мар'яно!

— Чому?— вона звела на нього очі, вражена його пристрасним тоном.

— Не ходи туди, не ходи,— твердив Сергій тремтливим голосом, у якому брив і страх і розпач.

— Я тебе не розумію, Сергійко,— одказала Мар'яна.— Ти наче чогось боїшся? Чого? Треба ж десь мені заробляти.

— Вони тебе обдурять і знеславлять,— крикнув Сергій.— Вони тебе осміють. Ти не ходи туди!— просив він і благав.— Ти в суд на них подавай за батька, у губернію, у Катеринослав. Вони, всі кажуть, повинні виплатити на дітей далеко більше. В суд на них! Хай платять!

Мар'яна підвела на нього свої великі очі, наче і злякалась, і відкинувалась, і водночас зацікавилась. У суд? Він радить у суд? У Катеринослав це ж треба їхати. Морока. Як би ж то знаття, що вийде...

— Я поїду за тебе!— скрикнув Сергій,— поїду шукати правди на цих бузувирів. Треба боротися з ними, бо вони роблять з нами, що хочуть, а коли мовчати, так зовсім заприжуть в ярмо.

Мар'яна здивилася на нього, усміхнулася кутиком губ і вражена його гнівним виглядом, сказала:

— Я й не знала, що ти такий... сміливий... хороший,— і рвучим порухом руки, ніби жартуючи, провела по його кучерях.

У Сергія серце затремтіло, затьохкало, заспівало. Суворе обличчя його враз змінилося, стало лагідним і ніжним. Він увесь спалахнув, засяяв і, не пам'ятаючи себе, схопив її за руку, потягся до неї.

— Мар'яно...

Вона відкинулася назад, застережливо покивала пальцем.

— Тсс!.. Сиди смирно і не балуйся,— і, всміхнувшись, відсунулася ще трохи.

Сергій оторопів і, важко дихаючи, замилювано й неспіливо поглядав на неї і, не знаючи що робити з руками, розгублено м'яв свою кепку.

Захід мінився, переливався. Червоно - гаряче полум'я блідло, рожевіло, згасало. Захід догорав, тіні довшали, сплітались похмурим укравалом стелилися по землі. З річки повіяв свіжий вітерець, м'які пахощі розпустились у повітрі, пахла акацією і медом, і чебрецем, і ще якимись степовими травами.

— Мар'яно! — вихопилось зненацька у Сергія.

І коли вона повернула до нього голову, він заговорив схвильовано, раз-у-раз запинаячись. О, як би він хотів, щоб Мар'яна не знала ні горя, ні нужди, жила щаслива й весела, щebetала, як ластівка. О, як він любить її, як мріє про неї! Хай вона скаже одне слово, і він піде з нею хоч на край світу...

Мар'яна зірвала з акації кетяг пахучого цвіту, щипала з нього рожеві пелюстки і кидала один по одному в рот. Жуючи, вона поглядала на нього крадькома, неначе боялася сполошити. Коли він запнувся і примовк, сказала задумливо:

— Знаєш, Сергію. Давай про це не говорити. Ти хлопець гарний, — вона усміхнулася ніяково, аж дві ямочки лягли їй на щоках. — Ти хлопець сміливий, і ми могли б бути з тобою друзями. А що потім буде, — не знаю.

Сергієве обличчя пересмикнулося, похмуріло. Він зціпив зуби, помовчав, потім йому пригадалася та історія з запискою і Тимошині жарти, і він витиснув ледве чутно:

— Ти любиш когось?

Вона покрутила головою, звелася на ноги. Їй треба йти до хати. Вона простягла руку, сказала коротко:

— Так що? Згода?

Він мовчазливо, насупившись, потиснув їй руку і непевною ходою пішов з двору. Раптом обернувся. Мар'яна стояла коло халупи. Він крикнув їй:

— Не забудь же про суд. У суд на них, бузувірів, і мене у свідки запиши...

16

Другого дня Мар'яна сходила до містечкового повіреного. І за його підрахунками, подала позов в окружний суд в Катеринославі на виплату акційним товариством винагороду в розмірі однієї тисячі чотиреста п'ятидесятишести карбованців.

— За смерть у шахті глави сімейства, — сказав повірений, — товариство повинно по закону 2 червня 1903 року виплачувати родині пенсію у розмірі двох третин заробітку. У рік припадає 210 карбованців. А за сім років, до досягнення меншим сином п'ятнадцяти років, виходить 1456 карбованців. Цю суму суд і мусить присудити з товариства малолітнім дітям, як єдиним спадкоємцям забитого.

Чекаючи присуду, Мар'яна терпеливо зносила скруту, бор-

вадилася, билася, с'як - так зводила кінці з кінцями: то продасть щось в б'тькового, то сорочку кому пошие, то рибу на річці виімає, продасть. Але тижні відходили за тижнями, а з суду нічого не приходило, збувати нічого не лишалося і жити стало все скрутіше.

З кожним новим днем вона все дужче сушила собі голову, як би день до вечора дотягти, перебитися, і все скупіше різала хлопцям хліба, і все частіше чула скигління малого Петрика: „Мар'янко, я їсти хочу...“

У такі хвилини біль країв її серце, і вона в нестямі, згубивши голову, кричала: „Ну на!.. Іж ось мене, наїдайся!“ А отямившись, дивилася у куток, на покуття, де висіла ікона савофа,—їй робилося страшно за свої слова, і пригортала Петрика, і шепотіла ласкаво материнськими словами, повними смутку і вболівання:

— Не плач, Петрику, заспокойся. Скоро розбагатіємо. Тоді купимо багато хліба й солодку булку. Солодку, пухку та велику! Отакенну!—і вона описувала руками великий круг, а Петрик слухав, недовірливо кліпав очима, примовкав і лягав спати. А вночі белькотав щось крізь сон і марив солодким, як мед, хлібом і плямкав губами.

Тож минув і другий місяць і третій, ішов уже четвертий, а від суду ні слуху, ні духу, і Мар'яна, вибившись з сил, почала втрачати терпіння і надію. Часом вона навіть жалкувала, що не пішла тоді шити до Шостаків. Може стара Шостачка десь у своїх багатих знайомих потім їй роботу нарадила б. Але вона була горда й не любила скаржитись і просяти, і коли Сергій часом запитував її про життя, вона відповідала ухильно: „Перебиваюся“, і неохоче позичала в нього гроші.

Одного разу її перестрів у виселку старий Шостак, як вона ішла з річки,—і почав шпетити її:

— Судитися почала? З ким? Ти подумала? Якийсь дурень, видко, намовив, а ти й послухалася. Не з того краю, дівчино, починаєш. Нічого ти не висудиш. Жити треба, вміючи.

Він скинув на неї оком, покрутив брелоком, що витикався спід розстібнутого чесучового піджака, і змінив гнів на милість:

— Ти щось, дівчино, змарніла, не солодко видко, живеться. Так можна по-дурному і красу свою згубити.

Він ще раз зміряв її оком, поправив вуса й запросив зайти до нього додому.

— Поговориш з хазяйкою, вона дасть тобі дещо пошити, починити. Щось заробиш.

Мар'яна завагалася: Шостакова добрість, як ніж їй у серце. Краще б уже бурчав і сварився,—легше було б!

Вона нічого певного не сказала і пішла до себе, на Сахалін. Але Петрусів сумовитий погляд і його зітхання,—вона ж

нічого не принесла з річки,— перевернули їй душу. І не каючи, доки Петрик заскиглив, вирішила таки сходити Шостаків.

Вона пішла й забарилася. А надвечір зайшов Сергій, і м. Петрик сказав: „Мар'яна пішла до Шостаків по роботу його охопила тривога.

— Почекаємо,— випустив він і присівши на лавочці, залив цигарку. Та йому не чекалося. Він раз-у-раз схопився на ноги, ходив коло халупи, поглядав на дорогу і зрештою подався у виселок і далі за шахту, до Шостакова подвір'я.

Тут біля паркану перестрів Тимошу,— підіймався від річки. На запитання свого друга, Сергій відповів, що шукає Мар'яну.

Тимоша поспішав. Він не звернув уваги на Сергіїв вигляд і сказав уже на ходу:

— Пішла туди,— махнув рукою на Саксагань.— Наче вона висока, у білому серпанковому шарфі.

— З ким? Сама?

— Наче удвох,— відповів Тимоша не зовсім певно.— Ой, далі схожий на Шостакового панича,— і він, поспішаючи, пішов далі.

Сергія наче хтось шпигнув у серце. Він ойкнув, здригнувся, схопився рукою за груди. Якийсь момент стояв нерухомо з страшними очима, а тоді пустився до Саксагані.

На береги спадав вечір, тихий, теплий, голубий, як небесна блакить, що звисала над його головою. Із степу подирав вітерець, лагідний і пестливий. На прибережних деревах унизу шепотіло листячко, але близько нікого не було.

Сергій спинився на кручі. Надзвичайна утом, що трапляється після нервового струсу, сплутала йому ноги. Кров шумувала у висках. Гострий біль, мов кліщі, стиснув йому голову. „Ой, Мар'яно, Мар'яно“, простогнав він тоскно і впав на землю. Якусь хвилину він лежав горілиць, а в очах йому малювалися зрадливі картини, і отрута розпливалася по тілу, туманила свідомість. Його охопили розпач і зневіра. Світ видавався чорним, безпросвітним, як ніч. „Чи ж варто тоді жити? Для чого? Що знайдеш у цьому світі? Шукав долі, а що знайшов? „Ой, сину, сину...“, згадалися йому прощальні слова матері. Хай же воно скажиться це життя! Краще вже вмерти“...

Він поповз на край кручі і раніше, ніж кинутись, позирнув униз. Ріка чорною безоднею зіяла за стрімким урвищем. Він інстинктивно хитнувся, затримався на момент. Раптом на річці залунав плескіт і хтось заспівав високим тенором: „Надену плащ с гитарой под полою“. Спів раптово, як і знявся, замовк, натомість розітнувся жіночий сміх. Сергій стрепенувся, мов пройнятий електричним током. Він схопився на ноги і бігом пустився вниз до річки.

Човен тим часом посувався вперед, і то зникаючи, то ви-
плавляючи для прибережних виступів, підходив усе ближче,
Сергій крізь хмари навислих над річкою темносиніх сутінків
як бачив силуети двох постатей. Вони щось тихо гомоніли,
шаруділи.

Ця розмова стихла, човен пристав до берега і висока
чорному вбранні, з білим шарфом на голові дівчина ви-
стригнула на землю. А слідом за нею сплигнула чоловіча
постать. „Шостаків“— майнуло у Сергія в голові, він зарего-
тан виженим сміхом і, нічого не пам'ятаючи, кинувся на-
стріч Шостаків погочився, упав у човен і, змахнувши веслом,
павив під берега. Сергій поглянув на дівчину і остовпів:
перед ним стояла довгоноса і ротата дівчина, як та відьма,
яку він бачив восени під трьома дубами.

— Ааа... Адочка!— озвався з річки збентежений голос.

— Я... я...— промимрила горбоноса і, підібравши спідниці,
вибігла берегом. Сергій перевів віддих, зітхнув полегшено,
понахиливши з його плечей звалилася стопудова вага.

— Що за мара? Розмаріцина?— і, знизавши плечима, по-
дався геть.

Він повернувся у виселок розгублений і сердитий на Ти-
мону і на самого себе,— і треба ж було бігти туди! Несподі-
вано біля бараку він зіткнувся з Мар'яною.

Сергій поглянув на неї підозріло й винувато і спитав,
згадавши вона, де була.— До Шостаків ходила?

Мар'яна відповіла весело, як колись бувало:

— Йшла до Шостаків, та не дійшла, по дорозі щось зна-
йшла та й побігла, покотилась та й закрутилась.— Потім тріп-
нула маленьким папірцем і розповіла. Вона справді йшла до
Шостаків, хотіла поговорити про роботу, та зустріла сотського
з посади. Йшов з повістками, викликають на суд. Вона взяла
і дада цього і сходила до повіреного порадитись, а це йшла
до нього в барак, щоб передати.

Сергій витяг сірники, присвітив. Так, справді, його викли-
кають свідком. Звеселівши, він зауважив:

— Ох, Мар'яно! Якби ти знала, де я шукав тебе... Тепер
ти не підеш уже до Шостаків? Правда? Не ходи туди.— І він
як нестямі охопив рукою її стан.

Мар'яна легенько крутнулась, вихопилась і, сяючи в тем-
ряві очима, як зорями, насварила пальцем:

— Не давай волі своїм рукам, Сергійку!

— Якби ти знала, Мар'яно!..— простогнав він і схвилю-
ваний і тремтячий, благально поглянув на неї.

— Не поспішайся, Сергійку. Ти пригадуєш нашу умову!—
сказала вона задьористо.— Ми з тобою друзі. Чи ти такий,
як і всі? Я хочу, щоб мій герой був не такий, як усі інші.

— Герой? Ти хочеш мати героя?

Сергій примовк і зітхнув. А помовчавши, сказав:

— Завтра, значить, ідемо в губернію?

Мар'яна одказала, що не знає, чи поїде. Повірений каж, що таку справу суд розгляне і без неї, там усе ясно, і суд неодмінно присудить. А коли так, то вона, мабуть, поїде, бо й хати немає на кого лишити, і роботою треба зручитися, може ж вона купить тепер машину.

Сергій повагався,—може і йому не треба їхати. Але, подумавши, сказав:

— Ні. Краще, коли хтось буде з нас на суді. Ти собі, я знаю, а я поїду. Може за одним заходом знайду там і слюсаря Чорномора.

Перекидаючися словами, вони непомітно опинились на Сахаліні. і Мар'яна запросила його зайти до хати. Він, усе ще збентежений, покрутив головою, пильно-пильно поглянувши в очі, усміхнувся гірко і, попрощавшись, подався до бараку.

17

З гострою цікавістю і хвилюванням увійшов Сергій у залу окружного суда. Перше, що йому впало в очі у просторому і притьмареному приміщенні,—це два великих, на весь зріст, портрети царів у золотих рамах. Вони стояли за зеленим столом, на підвищенні, вправлені у глибокі ніші в стіні. Один — з повними вусами і виголеним підборіддям, у черевиках, у мундирі і в соболевій опанчі на плечах,—з лівого боку; другий — з короткою бородою і в чоботях — з правого. І ще вразив його вирізьблений великими літерами між нішами напис: „Правда й милість да царствують у судах“.

Притьмарений світ і напис, і приглушена мова людей, що сиділи на стільцях у залі, усе це викликало в Сергія містичний страх. Щось подібне, чомусь згадалося, він переживав тоді, коли малим пастушком, покривджений хазяїном, пішов до церкви поскаржитись на свою безталанну долю. І як тоді читав слова про заспокоєння в царстві небесному, так і тепер, чекаючи суду, читав написи про „правду й милість“ в судах.

Чекати довелося довго,—суд не виходив,—і Сергій мимохіть почав придивлятися до людей, прислухатися до їхнього гомону. Незвичайний вигляд мали ці люди, що зібралися тут у суді: покалічені, понівечені, ніби це були ветерани якоїсь війни, хто на милицях, хто згорблений, хто з перев'язаним оком, з пошкодженим обличчям.

Он там молодий худорлявий, ледве вуси пробиваються, парубчина підіймає ліву руку, простягає до другого долоню з якимись обрубками замість пальців. Другий тикає своєю.—А моя, де моя рука?—скрикує третій і розмахує порожнім рукавом піджачка.—Він робив коногоном десь біля Юзівки на

шасті „Свята Магдаліна“ і там відірвало йому руку. Комісія визначила, що він загубив працездатність на п'ятдесят процентів, але він не погодився і звернувся до суду. І розмахуючи порожнім рукавом, він скаржився й вигукував: — Де моя рука? Що я тепер зароблю? Я тепер каліка, а вони: п'ятдесят процентів! І тичуть копійки.

Тут зібралися люди різного віку і професій: з Юзівки і Макіївки, з Криворіжжя і Катеринослава, вуглярі і рудокопи, коксари і доменщики. Покалічені на роботі і покривджені, вони звернулися з позовами до суду, і як хворі у лікарні, висладала один одному свої болі, розповідали один одному жахливі події, бідкались і гнівались, і терпеливо чекали суду.

Сергія особливо вжахнув вигляд одного чоловіка, на обличчі якого не було жодного місця. Все воно було в ранах, накопирсане, обпалене. Тонка й червона, як плівка, шкіра ледве затягала не зовсім ще загоєні рани. Одне око закрилося, інше облупився. Він прийшов після Сергія, спираючись на плече якогось широкоплечого у косоворотці мужчини й сидів близько від Сергія. Він обережно повертав голову, ніби йому щось заважало, і важко дихав, немов йому щось пекло в середині.

— Я робив на домні підручним горновика, — розповідав він повільно й важко. — Домну треба було видуту й поставити на капітальний ремонт. Це бачили всі ми, тільки не бачив цього начальник цеху. Він вимагав усе засипати шихту і засипати, начебто, значить, все йде нормально. Ну і засипали шихту і випускали чавун. І того разу ото готувалися випустити. Подивився горновик у піч, — щось не так, бачить, — подивився і майстер, тямущий майстер. Справді щось негаразд: домна починає газувати і вихрі у печі. Майстер тоді до начальника: — Так і так, Ганс Іванович, випускати чавун не можна, смертельно небезпечно. А Ганс Іванович, начальник цеху, з німців значить, прибіг до домни і як напустився, як накричав. Сердитий такий, що й не дай боже, і не приступив до нього. „Хто не хоче робити, зараз же хай виходить за ворота і щоб нога тут більше його не була“. Що ти тут скажеш? Кому ж інтересно опинитись за воротами? Ну і напався горновик за бур, узявся і я, і інші. Розігнали, ударили у летку, ударили раз, два, а тут як зашипить, як загуде, не встигли й осямнитись, як зсередини вихопився газ. Так летку і винесло і всіх нас, як трісочки, порозкидало по двору. Трьох на смерть убило, а я, оце бачите...

Він примовк і в'яло, ніби його мучила спрага, поплямкав губами.

Його лихо перевищувало, здавалося, нещастя інших. Він був молодий і ще слабкий, не зовсім одужав, і кожний спочутливо кивав головою і запитував, чого ж він прийшов до суду.

Покалічений мовчав і тільки ворухив губами. Тоді обзвався його проводир:

— Заводська адміністрація з лікарем гадають, що з утратою одного ока і з каліцтвом усього організму чоловік втрачає не більше, як сорок процентів своєї працездатності. Потерпілий та й ми держимось іншої думки. От і прийшли сюди по справедливість... Я тільки не знаю, чи знайдемо ми її тут, — і в його голосі почулися зневіра, й іронія, і наче виклик комусь.

Він насторожено озирнувся і додав притишено:

— За такі справи винуватців треба б ще під суд за злочинство віддати, а в нас байдуже. Покалічили людину, кинули йому полачку, поставили на його місце нового бідака, й заспокоїлись. У тюрму їх за каліцтво людей! — і мужне, з широкими вилицями обличчя його насупилося, прибрало грізного вигляду.

Сергієві сподобалась смілива мова цього чоловіка з чорними вусами і кучерявою головою. І він поцікавився, звідки вони.

— Ми тутешні, — відповів чорновусий, — з брянського заводу, імени царя Олександра третього, сина й батька тих двох, що он там стоять біля столу, і іменем яких судитиме тут суд.

Коли той назвав брянський завод, Сергій аж зрадів: він подумав про слюсаря Чорномора і хотів спитати про нього, — чи працює він ще на заводі, та раптом залунав вигук: „Суд іде!“ Всі звелися на ноги. Судді, — троє немолодих мужчин, у сюртуках з блискучими гудзиками й книжками в руках, — пройшли до зеленого столу. Секретар, високий, тонкий, вигинаючись, поклав на стіл купу справ у синіх обгортках, по залі заметушилися у чорних фраках з тугими білосніжними манішками на грудях оборонці, і суд розпочався.

Після розгляду позова якоїсь купчихи до відставного гвардії ротмістра за привласнення брильянтів, суд перейшов до Скуйбидинової справи.

Сергій, на запитання голови суду, вийшов давати свої свідчення. Спочатку він говорив про Скуйбиду. О, це чудовий був рудокop і шахту знав, як свої п'ять пальців. Він умів ходити по темних і небезпечних ходках, наче вдень по вулиці, і міг би ще працювати добрий десяток років, якби не послали у той забій. Він почав оповідати про жахливі умови і байдужість адміністрації та нехтування нею усіх правил безпеки. Але голова скоро перепинив його, заявивши, що це до справи не стосується, і Сергій далі розповідав про аварію й смерть. Проте, виявилось, що й це не потребує доказів, бо проти смерті ніхто не заперечує. І Сергій, певний, що все ясно для суду, примовк. Що він може ще сказати? Щоб присудили дітям визначену в позові суму.

Сергій присів на своє місце і уважно, повними чекання і надії очима, поглядав на сивоволосого голову суду. Він стиснув за його рухами, як той схилявся то до одного судді, то до другого, намагався з виразу обличчя відгадати його думку. Але ось голова суду назвав повіреного рудоуправи, і Сергій побачив збоку судейського столу біля височенького поставця чисто виголеного, з тугим білим коміром чолові'ягу, у чударнацькому, з великим вирізом на грудях і довгим хвостом, сюртуку.

Він поклав на поставець цілу купу книг, переложених усередині стрічками, випнув білосніжну й тугу, що аж блискотіла, манишку і, вивертаючи повільно перед себе то одну руку, то другу, заговорив скоромовно:

— Хто винен в смерті Скуйбіді? Ніхто. Смерть Скуйбіді значайне на шахті, хоч і прикре явище,—трапилася одна з аварій, які трудно комусь передбачити, як трудно передбачити грозу, повідь і інші катастрофи в природі: це форс-мажор. Про це свідчить і поліцейський протокол, потверджений горним інженером. Зрештою, не компетенція цього суду встановлювати причини смерті, і я не зупинився б на цьому питанні, якби свідок Семибрат не зробив нічим невинуватих обвинувачень на адресу адміністрації. Суд, виходячи з факту смерті рудокопа, має розглянути цивільний позов його спадкоємців. Чи законний він?

Він зробив паузу, поправив чорний, бантиком, галстук, помахав перед себе хусткою і говорив далі. Чи законний позов? Він має підстави твердити, що й потерпілі і спадкоємці часто-густо пред'являють дуже перебільшені вимоги. Навіть більше. Він знає факти, коли робітники відбивали собі пальці й калічили ноги, щоб потім вимагати пенсію. Звичайно, він не може твердити, що й Скуйбіда навмисне заподіяв собі ушкодження, але факт безглуздої, нічим необгрунтованої вимоги очевидний. Товариство, від якого він має честь виступати перед судом, цілком законно діяло, визначивши малолітнім дітям пенсію в розмірі $\frac{1}{6}$ заробітку.

Сергій крутився на стільці, ніби сидів на шпичках. Він скоплювався на ноги, аби щось крикнути, заперечити, та зустрівши строгий погляд голови, знову опускався на стілець.

А повірений, випинаючи білосніжні груди, розмахував руками і то стримував мову, знижував голос, то знову підносила його, заливався солов'єм. Потім він розгортав книжки, заглядував закони і розпорядження. Статті, і томи, і сторінки так і пурхали в залі, цілим градом сипались на голову спантеличеного Сергія.

— Отже, на підставі цих статей, я прошу суд одмовити позовникові в незаконній, нічим необгрунтованій претензії.— Він зробив останній жест, витер хусткою спітніле обличчя і вдоволений, розмахуючи чорним хвостом, сів на своє місце.

На момент настала тиша. Тільки чути було, як шелестять сторінки перегортуваних за столом книжок, потім голова схилився до одного судді, до другого, щось сказав притишено, покивав головою, а тоді звівся на ноги й почав читати:

— По указу його імператорської величності, цивільний відділ Катеринославського окружного суду в засіданні розглядав позов...

Він читав тихо, монотонно, неначе звичайну собі малоцінну записку, а наостанку, трохи підвищивши голос, вигукнув:—І постановляє... Позовникові одмовити...

Сергій механічно повторював про себе слово за словом, побоюючись щось пропустити. При останній фразі він враз випроставсь, насторожив слух—чи не пропустив чого. Голова суду тимчасом поклав папірець на стіл і важно опустився у своє широке з високою спинкою крісло. Сергій якийсь момент запитливо, не розуміючи, як могло це статися, поглядав на суддів, на повіреного рудоуправи, що задоволено махав перед обличчям хусткою, на портрети царів. Потім похитав сумовито головою.

— Чортає правди і тут. Скрізь руку руку мие...

Він хотів щось додати та несподівано перед ним, не знати, звідки взявшись, став судовий пристав і перепитав, що він говорить.

— Я кажу,—відповів щиросердно Сергій,—що і в суді немає правди, одна облуда, і отой старий за столом в одну дудку грає з брехунцем і нашими панами.

Жах відбився на обличчі урядовця. Він простяг руку, притулив долоню до Сергієвого рота і сказав з трепетом у голосі:

— Мовчи, безумець! Бо ще одне слово, і тебе судитимуть за образу голови суду при виконанні службових обов'язків, і ти підеш у в'язницю.

Сергій змовчав і присів збентежений,—кому ж охота йти до в'язниці. Біль, гострий, ниючий біль стиснув йому серце: „З чим він поїде на шахту? Що скаже Мар'яні? Як вона зустрине його?“ Розгублений, приголомшений, він повів очима перед себе, не знаючи що робити, до кого звернутись за порадою, де ще можна шукати правди й захисту, і мимохіть перезирнувся з брянським робітником у косоворотці.

— От вона правда й милість,—укинув чорновусий напівпошепки і наче задоволено підморгнув оком.—Не шукати нашому братові її тут.

— А де ж її тоді шукати?—перепитав Сергій з безнадійною тугою в голосі.—Я за півтораєста верстов забився сюди, думав, хоч тут знайду, коли там її немає, аж виходить.. Чи її у світі немає?..

— Є правда,—одказав багатозначно брянський.—Наша правда. Треба її шукати. Вона живе по закутках, але вона

візьме гору.—Брянський витяг з кишені цигарки,—мовляв, треба покурити,—і звівся на ноги.

Щось дивне, загадкове почулося Сергієві в його словах і поводженні, і він вийшов слідом за ним із зали.

— Ти наче щось знаєш,—зауважив Сергій,—закурюючи цигарку у вестибюлі, і повний цікавості поглянув на чорновусого. Наче щось знайоме видалося йому при яснішому світлі, в його карих зосереджених, сповнених добрості очах. Він помовчав, і мимохіть згадавши свою зустріч на П'ятихатках, спитав, чи працює там на брянському слюсар Чорномор?

— А ти звідки його знаєш? — перепитав чорновусий і знову усміхнувся якось загадково у вус. А коли Сергій розповів, він ще раз уважним оком зміряв Сергія, а тоді сказав:

— Так ось що, товаришу, Чорномор працює на заводі. Буває він дома надвечір. Ти приходи до нього. Він буде радий поговорити з криворозьким рудокопом.—Чорновусий затягся димом, помовчав і провадив далі:—Не впізнаєш? Так змінився? Помолодів?

У Сергія не лишилося жодного сумніву. Він радієно потиснув тому руку і проговорив:

— Так це ви... ти... А я і не туди. От оказія! А я в рудокобах, як бачите,—і зам'явшись, додав, що не раз там, на шахті, згадував його.

— Ти приходи до мене, поговоримо, пошукаємо правду,—зауважив Чорномор загадково і, сказавши Сергієві свою адресу, сховався у залі суду.

Частина друга

ХВИЛІ ПІДНОСЯТЬСЯ

18

Поїзд на Долгінцево відходив уночі, і Сергій вирішив неодмінно побувати в Чорномора. „Приходи, поговоримо, пошукаємо правди“—дзвеніла в ушах його фраза, викликаючи і надії, і цікавість, і хвилювання.

Суд містився на проспекті. Сергій вийшов в алею з густих і високих акацій і тут, на лавці, розв'язавши свій вузелок, поїв, відпочив. А тоді проспектом повільно потяг на Кайдаки, де жив Чорномор.

Захоплений своїми думками, він як і зранку, мало звертав уваги на околиці. Стояв жаркий серпневий день. Південне сонце пекло немилосердно. За алеєю, що тяглася впродовж проспекту, дзенькотів трамвай, деренчали нековані колеса дροжок, пролітали, вилискуючи лаком, на гумових щинах

екіпажі, і люди сновигали по тротуарах коло прибраних вітрин крамниць. Біг трамваїв та екіпажів, і мінливі вітрини, і людський потік,—усе це перепліталось одне з одним, мерехтіло, стрибало і вертілося в очах Сергія, як у ярмарок на каруселі.

Згодом його зір прикували до себе вершечки цегляних димарів і чорних задимлених труб. Вони виповзали спереду, в далині, зза дахів будинків, росли, підіймалися; їх ставало щодалі більше. Цілий ліс їх он виріс над кварталами міста, погрозливо, мов велетенські стовпи, підноситься в височінь, підпирає небо. А там показалися вже башти, одна, друга, третя,—Сергій опинився біля Брянського заводу.

Там, за високими цегляними, як мури, парканами, звідки витикалися дахи корпусів і підносились башти домен, дзвеніло, гуло, гуркотіло. Густі хмари чорного диму клубилися над трубами, затягали собою і сине небо і сонце, і весь простір. Дрібна, як осіння мжичка, кіптява і чадна згар сіялись на будинки, на землю, на пожовкле листя миршавих акацій. А там, де башти-домни, здіймалася, як мариво, жовто-пісочна пилюга, і щось з страшним гуркотом падало, осідало, бурхотіло. Гарячим повітрям тягло тоді звідти, зза мурів, на вулицю, на будинки.

Сергій довго стояв біля заводу, слухав невпинний і страшний його гуркіт, дивився, як звідти, через широкі ворота, викочувались довгими валками платформи, вантажені рейками, залізом, кованими для мостів фермами, різним знаряддям.

Незрозуміле почуття, сполучене з подивом і цікавістю, і бажання зазирнути туди, побачити таємниці цього чудовиська, охопили його. Незабаром пронизливо, аж в ушах залящало, загув, заревів гудок, другий, і на вулицю крізь розчинену будочку посунули робітники: молоді, безвусі, і вже літні, з засмаглими, наче підсмаженими обличчями, з бородами, прибитими сивиною. Сірі засмальцьовані косоворотки, сині легенькі піджачки, промашені, як у рудокопів, червоно-бронзові якісь кацавейки,—усе це творило одну могутню і рухливу якусь грізну масу.

Вони йшли безперервно, цілим потоком. Сотні і тисячі їх. І Сергій, що кілька хвилин поглядав на них, придивлявся, шукав неначе когось із своїх друзів, мимохіть подумав про страшну розповідь горновика, і суд, і нещастя. І світ видався йому як ніколи незрозумілим і дивовижним. „Скільки їх, робітників, тут, на заводі, скільки їх на шахтах, роблять, стогнуть і бідкаються, а Шостаки глузують з них, зневажають, сміються. Ні, все у цьому світі зроблено щось не так, хтось підстроїв навмисне, і вийшла ненормальність...“

Підхоплений одним із потоків, він покотився по кайдацьких, задимлених, вкритих пилюгою, з маленькими будиночками, вуличках.

Чорномор був уже дома. У косоворотці, як і на суді, підперезаний вузьким ремінцем, у черевиках, він привітно зустрів гостя й заходився ставити на стіл тарілочки, виносячи їх з другої кімнати. І доки він порався, Сергій устиг розглянутись по кімнаті. Ліжко коло глухої стіни, стіл, кілька стільців, маленька етажерка з кількома книжками і портрет на стіні—не молодого, з сивою бородою і великою гривастою головою, мужчини,—це й усе, що кинулося йому в вічі. Нічого особливого і нічого зайвого.

Але у вікна з протилежних сторін вривалися чудові картини. На південь виднівся Брянський завод. Чорні конструкції домен, велетенські циліндри кауперів і ліс димарів злітали угору над низенькими будиночками Кайдаків, над завчасно пожовклою листовою сухотних дерев. А з другого боку на північ вилискував зелено-металевими і синіми водами широкий Дніпро. Високі труби заводів стирчали там за Дніпром, за пісками, на Амурському березі. І Сергій, вражений надзвичайним видовищем, поглядав то в одне вікно, то в друге.

— Дивишся на наші і не наші заводи,—обізвався Чорномор.—Сідай но ближче до столу та підкріпимось.

І коли вони випили по чарочці й закусили, Сергій, на запитання Чорномора, почав розповідати про життя-буття рудокопів.

Чорномор слухав, мотав собі щось на вус, спочутливо кивав головою. Спокійне обличчя його раз-у-раз змінювалося, ставало зосередженим і напружено-нетерплячим. Здавалося, він і сподівався саме це-почути і водночас дивувався й обурювався.

— Так життя, виходить, у вас невеселе?—проговорив він згодом, коли Сергій замовк.—Робите, вибиваетесь з сил і мовчите?

— Життя наше нікудишне,—підкреслив Сергій.—Мабуть гіршого вже й не буває; живемо наче на каторзі, як ото в пісні співається.

Він узявсь долонею за щоку, як співав колись Скуйбіда, і завів притишено, журливим тенором:

День і ноч ми роботаєм,
Наче в каторзі сідїм,
День і ноч ми со свечами
Смерть таскаєм за плечами.

Потім зняковів, примовк: „Не виходить“,—і безнадійно махнув рукою, а тоді знову почав скаржитись, викладати шахтарські болі:

— Не живемо, а страждаємо. Смерть таскаємо за плечима. А випаде неділя чи якесь свято,—карти, сварки, горілка. Люди випивають своє горе.

— Так, так. Запивають своє горе, а воно, як море,— укинув Чорномор.— Ну і що ж ви думаєте?

— Аж страшно робиться, як подумаєш,— ні світку того не видать, ні просвітку. Наче ми богом і людьми забуті, і нікому ніякого діла немає.

— Не кажи,— перебив його Чорномор.— Є люди, що болять вашими болями і борються за ваше визволення. Вони були і в вас, правда, їх порозганяли. І тепер, мабуть, е, треба тільки їх пошукати. Ти сам що робиш?.

У вікно впала рухлива тінь. Хтось проскочив двором. Чорномор насторожився. З другого ходу цокнула клямка, і в кімнату зазірнула голова молодої дівчини. Вона хотіла щось сказати і враз сховалась за дверима.

Чорномор вийшов до другої кімнати. Жіночий голос притишено щось розповідав. Потім почулися слова Чорномора: „О десятій на Дніпрі?“ Він повернувся, налив ще по одній і знову запитав Сергія, що він думає та що робить, щоб з ярма визволитись.

Сергій зітхнув. Що він робить? Хіба він знає, що треба робити? Блукає у якійсь темряві, скрізь бачить безправство, а як вийти, як вибратись у світ?

— Так, так. Блукаєш у темряві...

Чорномор підвівся з стільця, якусь хвилину то дивився у вікно на завод, то кидав погляд на Сергія. Потім несподівано спитав його, що він читав з книжок, які газети бувають у них на руднику.

Сергій подумав про „Ключи счастья“, єдину прочитану книжку, і йому стало соромно. Що він читає? Нічого. Так, хіба випадком попадеться яка книжка, або занесе хто часом у барак газету „Копейку“ там, або „Русское Слово“.

Чорномор докірливо покивав головою.

— Гарний же крам завозять до вас на рудник. Ну, звісно, з ним ти багато не заживеш.

Він заклав руки за спину й заходив по кімнаті, щось міркуючи, крадькома поглядаючи на свого гостя.

— Що ж треба робити?— скрикнув тоді Сергій схвильованим голосом.

— Треба зняти полуду з очей,— промовив з притиском Чорномор, спинившись перед Сергієм,— розбити ярма, що давлять нам шиї, порвати, потрошити всі пута,— і в карих очах його заискрились вогники, і обличчя прибрало вигляду грізного месника.

На момент настала тиша. Чорномор мовчазно дивився у вікно, на завод, на хмари чорного диму. А Семибрат несміливо зиркав на нього. Здавалося, він хотів щось спитати його і не наважувався, вражений його мовою і гнівним виглядом.

— Ми правдисти, ленінці,— промовив знову Чорномор.— Наша партія більшовиків гуртує робітників і всіх тих, хто

хоче розбити ярма й визволитись із капіталістичного полону. Ми кличемо всіх робітників під прапор революції і кажемо: вішайте полуду з очей, організуйтеся, єднайтесь, готуйтеся до штурму, до повалення капіталістичного світу. Та не слухайте там,—насварився він пальцем,—усяких базікал від меншовиків і інших політикантів. Вони прикидатимуться вашими друзями, торочитимуть вам про парламент і інші буржуазні блага, посилатимуться при цьому на Америку, Францію. Знайте, що це тільки облуда. Французький парламент — що наша Дума, де верховодить чорна сотня, на чолі з дворянськими зубрами та попівськими мракобісами.

Він замовк, пройшовся по кімнаті, поглянув на чорні хмари диму, що клубилися над Брянським заводом, і провадив далі: — Алеж більшовики, може хто скаже вам, теж беруть участь у Думі. Так. Ми маємо там кількох своїх депутатів, обраних робітничими центрами. Але ми нічого не чекаємо від Думи, не маємо ніяких надій, бо там найскромніший законопроект, що поліпшував би становище робітництва, відкидається мракобісами. Ми використовуємо Думу лише як місце, авідки можна через голови правителів звертатися до робітництва,—і він заговорив про революцію, в полум'ї якої згорить старий облудний світ і повстане новий, без царів і панів.

— Так візьміть же мене!—крикнув Сергій з запалом, весь спалахнувши.—Щоб жити й боротись під вашим прапором.

Чорномор ніби чекав цього. Він ще раз зміряв свого гостя пильним зором і сказав:

— Але знай! Жити під нашим прапором — справа небезпечна. Якщо на шахті дізнаються, що ти належиш до „правдистів“, тебе звільнять з роботи, і ти можеш лишитися без хліба. А коли ти спробуєш повчати робітників, тебе схоплять, як сретика, як небезпечного чоловіка, що підриває священні основи держави. Тебе не сплять на вогнищі во славу господа бога, як це робили за часів „святої“ інквізиції, але ти неминуче опинишся у в'язниці, і з тебе досить виточать крові. Тебе можуть звільнити, але за тобою назирці, як тінь, блукатиме архангел у гороховому пальті, стежитиме за твоїми вчинками й словами, аж доки ти не втечеш. А коли ти почнеш закликати до страйку і повалення царату, тебе кинуть на каторгу, засудять на вічне заслання у холодних пустелях далекої півночі, і ти, як неокаянний, разом з розбійниками і душогубами, з кайданами на ногах підеш тричі проклятими расейськими етапами виміряти шляхи.

— І це все за правду?—перебив його Сергій.—Що ж! Хай судять! За правду не гріх і потерпіти. Все одно ми не живемо, а мучаємось.

— Ти правильно говориш,—Чорномор вдоволено поплескав його по спині.—Пролетарі не мають чого втрачати, окрім своїх кайданів, а здобути мають цілий світ. І здобудемо!

Робітники уже прозрівають, піднімаються. Хвилі революції знову підносяться, гуркочуть. І не спинити тепер їх ніком.

Він вискочив з кімнати у двір, а незабаром повернувся купуючи добре замусолених і пошарпаних книжечок.

— Почитаєш сам і іншим передаси, хто підходящий і надійний.— І він сунув їх Сергієві у торбинку.

Сонце тим часом упало десь за Кайдаками. Сірі тіні лягли у дворі за вікном, у кімнаті потемніло. Хрипкий дзвін стінового годинника розітнувся за дверима у другій кімнаті. Чорномор насторожився. Непокоїна рисочка поклатася на його обличчі. Йому треба поспішатися на збори. Він накинув на плечі піджак, взяв кепку, і вони разом вийшли у двір.

На вулиці Чорномор озирнувся, витяг з кишені маленький друкований папірець і передав Сергієві.

— Слухай, товаришу,— сказав він на прощання.— По цій адресі випишіть собі нашу газету. А коли щось буде неясно, зверніться у Долгінцево, вам недалеко, пошукайте машиніста Мусія Непийводу. Він вам допоможе.— І, потиснувши руку, Чорномор пустився вниз до Дніпра.

Сергій обережно, згорнувши удвоє папірець, засунув у кишеню, узяв під пахву клуночок і, збуджений, повний думок і радісних передчувань, ніби перед ним одкривалася дорога у новий світ, пішов на станцію.

19

Того самого дня по обіді Розмаріца де-Пулянж зайшов до кабінету в конторі рудоуправи, щоб розглянути пошту.

Він байдуже, з сонним виглядом покрутив у руках один пакет, другий, відкинув недбало набік і взяв третій. Його увагу притягла марка закордонної фірми, і він розірвав конверт. І враз його довге і наче пожмакане обличчя, з короткими і цупкими, з сивиною вусами, ожило. Він витяг з кишені білого піджака пенсне на золотій пружинці, начепив на перенісся.

„...Якщо пан директор згоден взяти на себе таке зобов'язання, то товариство просить негайно сповістити всі умови“,— дочитав він останні рядки і зняв пенсне.

З хвилинку він сидів нерухомо, потім знову начепив пенсне і почав перечитувати:— „Німецьке товариство металургійних заводів... три мільйони пудів руди...— смакував він кожен рядок:— ...терміново, протягом шести місяців... з доставкою в Миколаїв. Якщо пан директор...“

Перечитавши листа, він поклав його на стіл, заховав у кишеню пенсне. А тоді оберся головою об спинку високого крісла, закинув, за звичкою американських спортсменів, ноги на сидіння другого крісла і утопив очі в стелю.

Розмаріца де-Пуляж міркував і вираховував.

Три мільйони пудів?.. Не легко, звичайно, вивезти додатково три мільйони, коли під естокадами немає запасів. Алеж дурень хіба одмовиться від такого замовлення. Для чого ж тоді мечі ламали, наперекір „Продамету“¹ домагалися безмитного вивозу руди за кордон? Вони мусять узяти це замовлення. Чи справляться? Мусять справитись. Треба подумати про нові проходки. Більше б таких замовлень, тоді легше буде торгуватися і з „Провідансом“, і з „Юніоном“...

У такому становищі, вдоволення і радісних мрій, застав його Шостак. Филимон Митрофанович сів напроти у крісло, поклав на стіл перед Розмаріцею розгорнену газету „Биржеві Ведомости“ і ткнув рукою на шпальту.

— Пописують,— сказав він багатозначно і занепокоєно,— що наближається криза. Щоб не докотилась і сюди...

Розмаріца ліниво зняв ноги з крісла й недовіриливо перебіг очком по рядках статті.

— Дурниці пишуть,— кинув він безапеляційним тоном і відсунув газету.

Шостак витріщився своїми баньками на управителя, ніби дивуючись з його безпечності, і знову ткнув пальцем у газету.

— Професор Туган он пише, що в Іваново-Вознесенську уже закрилося п'ять фабрик і в Москві закриваються, текстильні, і щось не гаразд у машинобудівельній.

— Хай пан професор собі пописує,— одказав Розмаріца з іронією в голосі.— А тільки нам, шановний Филимоне Митрофановичу, нічого турбуватися. Кон'юнктура для нас лишається незмінно доброю. Навіть ще кращою, ніж раніше. Пан професор, певно, чогось не врахував.

Він витяг з кишені сигару, обережно зрізав кінчик і, одкинувшись на спинку крісла, запалив сірника. Примруживши очі, він задоволено смоктав сигару, ніби відпочивав по обіді, потім заговорив про кон'юнктуру, повільно й розважно, тоном дипломата, добре обізнаного в справах.

— Політичне становище, шановний Филимоне Митрофановичу, дуже сприятливе для рудної промисловості. Безумовно! Чому? Тому, що Європа давно вже переживала таке хистке становище, як тепер. Подивіться на Балкани—це постійне вогнище усяких дипломатичних непорозумінь. Не встигли союзники добити турецького ведмеда, як посварилися між собою, і там починається друга балканська війна. Чим вона закінчиться—не важко передбачити. Болгарів поб'ють їхні недавні союзники, про це вже свідчать успіхи сербів. І союзники добре обципають Болгарію. Алеж Австрія ніяк не хоче, щоб Сербія зміцнилась на Андріатичному морі. Вона вже за-

¹ Об'єднання по продажу виробів металургійних заводів.

грожує втручанням і чекає слухної хвилини, щоб кинути на неї. Безумовно!..

Він пустив димок і враз, ніби щось його занепокоїло, поклав сигару на краєчок столу, узяв газету і кинув оком на „телеграми“. Потім він знову відкинувся на спинку крісла, закрив ногу на ногу й застиг на момент, вдоволений, здавалося, і собою і всім, що відбувалося навколо і в цілому світі.

— Ви розумієте,—говорив він далі, дивлячись, повз Шостака, на блискучий нісок свого черевика,—що руський цар не стане спокійно дивитися, як Австрія прибиратиме до рук добрі шматочки з турецької спадщини. Недарма ж царі здавна мріяли про Константинополь. І недарма бюджет на армію цього року збільшився на колосальну суму. Звичайно, Росія виступить у високій ролі оборонниці братів-слов'ян. А що робитиме тоді Німеччина? Ви може звернули увагу, недавно в газетах була звістка, що рейхстаг ухвалив законопроект про збільшення мирного складу армії з шестисот до восьми-сот тисяч чоловік. Що ж? Хіба це робиться тільки для парадів, для розваг коронованих осіб у святкові дні? У це й дурні не вірять. А коли взяти на увагу, що Франція збільшує строк служби у війську і позичає Росії гроші, що Клемансо та Пуанкаре мріють про реванш за завдану німцями поразку 1870 року, то ви розумієте, чим все це пахне. Безумовно!..

Розмаріца взяв у рот сигару, і пускаючи димок, задумливо помахав черевиком.

Шостак уважно, з шанобливим виглядом слухав управителяву мову. „Голова!“ Але водночас цей француз, що більше проживав в Росії, дивувався його своєю безтурботністю до можливої війни.

— Так ви гадаєте,—перепитав він,—що Німеччина обов'язково почне проти нас війну разом з Австрією?

— Я не знаю, хто почне,—відповів Розмаріца.—Я кажу: становище в Європі дуже хистке. Потрійний союз озброюється, але не відстають і держави потрібної угоди. У повітрі запахло порохом і металом. А для цього потрібна руда. І нам, повторю, нічого боятися кризи. Навпаки. Ось маємо.—Він ехопив із столу аркушик білосніжного паперу, урочисто помахав ним у повітрі і поклав його на стіл перед Шостаком.

Шостак спідлоба, як бик на червоне, позирнув на аркушик, помережаний звивистими літерами готичного письма, й запитливо, нічого не розуміючи в ньому, глянув на управителя.

— Що? Три мільйони пудів руди? терміново німецьким заводам?—повторив за Розмаріцею і вирячив витрішкуваті очі, а повне, одутле обличчя відбило і вдоволення, і збентеженість.—Три мільйони пудів? З німцями, значить, будемо воювати, і німцям будемо постачати, щоб було чим воювати?..

Він постукав пальцями по столу, задумався, ніби не все

нено укладалося в його голові, ніби чогось вагався, і знову підвів очі на управителя.

Неврозуміла гримаса відбилася на обличчі Розмаріці. Вона приховувала і лукавство, і нетерпіння, і бажання поглубувати.

— Ви пропонуєте відмовитися від цього замовлення? Може наразимо звернутись у Дубову Балку, або до Колачевського. Хай вони візьмуть, зароблять?

Але Шостак уже цілком опанував себе. Відмовитись від такого замовлення? Як так можна? Альберт Карлович жартує. Що ж то за хазяї з них будуть, якщо почнуть відмовлятися від таких замовлень!

Розмаріца сказав безапеляційним тоном з ехидною усмішкою: — Замовлення треба взяти. Безумовно! Справа тільки в тому, як підвищити видобуток.

Він дістав із столу папірця з цифрами видобутої руди, надів на перенісся пенсне і заходився вираховувати. Потім, відкинувшись до спинки крісла, міркував і ніби радився.

Найпростіший спосіб підвищити видобуток — це поставити нові артілі. Люди знайдуться, щодня блукають, набиваються. Але їм не вигідно ставати на цей шлях. Поперше, справа в житлом. Не будувати ж нових бараків. Звичайно, десяток-другий можна б десь розтикати по старих. Живуть же на інших рудниках по три чоловіка на двох койках. Але може найхитріша санітарна комісія з губернії, щось наговорить, і буде найвий клопіт. Краще б обійтися без прийому.

Він узяв олівець, прикинув цифри, помовчав, а тоді продовжував:

— Три мільйони на півроку — 25% теперішнього видобутку. Прибавка солідна, але вправитись можна і своїми людьми. Як ви гадаєте, Филимоне Митрофановичу?

Шостак не довго думав.

— Що за запитання? Ну, звісно, управляться. Трохи доведеться того... — він стиснув кулак, — і вправляться. Розцінки вимові можна раніше встановити, потім надурочні роботи завести, кожен захоче зайвий карбованець заробити, і витягнемо.

Розмаріца зняв пенсне, прижмуреним оком поглянув на Шостака, покивав задоволено головою і застиг у кріслі. Шостак засунув у кишеню чесучового піджака „Биржевые ведомости“ і намірився йти, але зам'явся, ніби йому щось муляло, а тоді пропустив крізь пальці довгий з сивиною вус і сказав натяком:

— Діла наші, виходить, слава богу, а я вже турбувався... треба, знаєте, Альберт Карлович, подумати нам тепер і про господній боржок.

Розмаріца запитливо підняв свої вицвілі, наче скляні очі.

Заклавши минулої осені на свої кошти церкву, Шостак сподівався, що контора видасть на побудову певну суму. Роз-

маріца, проте, не поспішався, і Шостак вирішив скористатися з нагоди.

— Треба церкву, Альберт Карлович, скоріше будувати, бо отець Амвросій скаржився, що він досі ні копійки з копальни не одержав. Справа важлива, бо знаєте...

Розмаріца знову запалив сигару й хвилинку, мовчазливо з задовolenним виглядом, пускав угору димок. А Шостак продовжував:

— Треба дати, бо знаєте, у нас ще нічого, спокійно, в інших, чути, не зовсім благополучно, люди виходять з пошени, і слово ієрея...

— Добре, добре,— сказав Розмаріца,— добудуємо й церкву, хоч я думаю, що церква допоможе проти крамоли стільки ж, як молебень допомагає беззбройним триматися проти гармат,— і він, осміхнувшись, почав далі розглядати пошту.

20

Поїзд на Долгінцево прибув опівдні. Сергій почував себе в доброму настрої, піднесеним, захопленим,— він усе ще перебував під свіжим враженням розмови з Чорномором. Непокійла його лише зустріч з Мар'яною. „Що вона скаже йому про суд? Як житиме далі з малими братами?“ Але бідою біді не допоможеш,— треба порадитися з нею, щось придумати, і він із станції завернув на Сахалін.

Мар'яна спочатку не йняла віри. Сергій жартує? — вона ж була така певна, що виграє свій позов. Потім спалахнула:

— По-їхньому таки сталося! По-Шостаковому вийшло. Таки правду сказано: у кого карман повніший, у того й суд правіший. Бодай їх холера покорчила!

Після першого вибуху обурення вона притихла, зажурилася. Що вона тепер буде робити? До кого їй тепер вдатися? Невже ж таки хлопцям на роботу йти, на ту прокляту сортировку ставати? Ох бідна моя головонька!..

І Мар'яна втомлено, наче зів'яла, опустилась на лаву.

Жаль огорнув Сергія. Мар'янине бідкування краляло йому серце, а судове ошуканство викликало і лютість, і обурення.

— Ти не журись, не сумуй,— сказав він м'яко, спочутливо і водночас бадьоро.— Щось придумаємо. Скоро увірветься і Шостакам, скоро і на нашій вулиці свято буде, і потанцюємо...

Мар'яна, вражена його голосом, підвела на нього очі. Сергієве обличчя пашило рум'янцем і завзяттям, ясні очі дивилися сміливо й заміряно. Він видався їй незвичайним, ніби виріс, перетворився, змужнів.

— Не журися, Мар'яно,— казав він загадково і впевнено, усміхаючись ледь помітно про себе, ніби радів з якоїсь не-

сподіваної думки.— Ми щось придумаємо, ти придбаєш собі машинку, і хлопці зможуть вчитися. Ми сьогодні про це поговоримо. Та приховай у себе оцю торбинку, бо в барак її брати не зовсім безпечно. А ввечері зберемося і поміркуємо.

Мар'яна нічого не розуміла. А серцем почувала, і Сергійв вигляд, піднесений і замріяний, підкреслював, що з ним щось надзвичайне. І втихомирившись, вона помацала руками торбинку, знизала плечима,—шелестить, нічого й не розбереш.

— Торбинка не проста, золота,—укинув Сергій з пустотливою міною.— Бережи її, як зіницю ока, і нікому не показуй до вечора.—І, залишивши Мар'яну заінтригованою, збуредженою, подався у виселок.

А ввечері, ще завидна, прийшов на Сахалін Прокіп Кухаренко, а згодом і Тимоша з гармошкою. Поклавши гармошку на лаву, він заговорив, моргаючи сивими бровами:

— Таки висудив, погуляємо, значить. Ні! От ті, бабушка, і Юр'їв день. А я думав, Сергій привіз торбу грошей, такий у нього важний вигляд. „Приходь, каже, увечері, посидимо“, а я й гармошку взяв.

Мар'яна зашарілась, зніяковіла з своєї бідності. Хай пробачать їй, у неї сьогодні нема чим частувати. І додала:

— Це Сергій щось надумав і торбу привіз, тільки не ту,—і спохватившись, притулила руку до губ.

Ось прийшов і Сергій, довга, сіра косоворотка, підперезана ремінцем, дешеві черевики на ногах, але вигляд наче святковий. Блакитні очі дивляться одверто й привітно, обличчя, а чорним пушком на губі, зосереджене й серйозне і трохи замріяне. Він наче помолодів, і рухи стали певнішими. Він привітався баском і попросив вибачити, що запізнився. Чекав Сільверстова. Хотів і його запросити, та Сільверстов десь забарився.

Сергій опустил на вікна завіски, наче він тут найстарший, попросив засвітити лампу і моргнув до Мар'яни. Вона швидко метнулася з хати.

Веселий Тимоша презирнувся з похмурим, не по літах поважним Прокопом. Ні, цей Сергій видко щось привіз. Щось знає. Навіть малий Петрик, ускочивши в хату, мнеться коло дверей, блимає оченятами, вичікливо поглядає на Сергія,— він же обіцяв привезти йому пряника.

Сергій зрозумів його погляди і витяг з кишені два пряники: один великий, у золотій збруї коник, а другий півник а червоним гребенем.

— От тобі, Петрику. Сідай верхи на коника і їдь спати, а як півник заспіває, прокидайся і вибігай гуляти.

І тільки Петрик, зрадівши, схопив пряники, як у халупу повернулася Мар'яна з торбинкою у руках і пустотливим виглядом, ніби кажучи, що й вона щось знає.

Сергій узяв торбинку, став до столу, підкрутив трохи гнілу лампі, і коли всі підсунулись ближче до нього, підвів голову і сказав:

— Товариші!

Слово прозвучало незвично, тепло й урочисто, ніби в цьому слові приховувались і обіцянка, і надія, і глибокий, ще незрозумілий зовсім збагнтий зміст. І всі притихли, застигли в чеканні.

— Товариші! Чи можна далі так жити? Скрізь по заводах, по шахтах і по селах іде стогін людський. Скрізь багаті Шостаки, Розмаріці та Байбураки обплутали робочих людей, як павуки й вампіри, смокчуть їхню кров. Узяти хоч б нашу шахту. Робимо день і ніч, від зорі до зорі, а що маємо? Мозолі самі. Товариші! По заводах і фабриках уже гуртуються люди, кують свою зброю, щоб у слушний час стати до бою проти буржуїв. А що робимо ми?

З незвички Сергій хвилювався і запинався. Але голос ішов з глибини, від самого серця, тепло й щиро,— так говорить людина, що багато пережила й передумала, збагнула і себе, і життя, і своє місце в ньому.

Його слухали уважно, ніби дивувалися, звідки він узявся такий. А Мар'яна раз-у-раз піднімала довгі вії і дивилася на нього крадькома і так пильно, і здвигувала плечима: „Поїхав один, повернувся інший. Ну зовсім інший“.

Сергій розв'язав торбинку і виклав на стіл кілька книжок у червоних обгортках, добре замусолених і общипаних по краях,— не один, видно, десяток людей устиг прочитати їх. Тут були: і „Маніфест Комуністичної партії“, і Енгельс: „Від утопії до наукової теорії“, і В. Ільїн „Розвиток капіталізму в Росії“.

— Ось для нас ліки і перша зброя,— говорив Сергій далі,— а подарував її нам слюсар з Брянського заводу. Знімайте, каже, полуду з очей, ставайте під прапор революції, щоб скинути царів і панів і своє царство соціалізму настановити. От до чого життя йде...

Тепер кожен уважно обмацував книжку, перечитував назви, зазиравав нетерпляче всередину, поглядав на Сергія, і ніби запитував, що ж далі робити.

І Сергій вів далі, вже більш спокійно й упевнено, розмахуючи поважно рукою.

— Одне слово, годі нам плакатись і мовчати, а треба тут мати гурток, де можна було б і книжки почитати і поміркувати про всякі справи, як, значить, з буржуями боротись... Ось про це й мова. Хто, значить, хоче у гуртку бути, щоб людей будити і за робоче діло воювати, за майбутнє царство соціалізму?..

Він замовк, замріявся, ніби дивився у незнаний, і загадковий, і привабливий, світ, у царство соціалізму, і в синіх очах його відбилася і радість, і задума.

— Друзе мій Серьожо,— сказав, розчулившись Тимоша.— Я давно вже почуваю, що світ не такий, не по правді ронитись в ньому, а де та ниточка, отой ричаг, щоб ухопитись за нього?— не видать, ходиш, як би в темноті. Ти правду говориш: полуда,— і він замигав сивими бровами.

— А коли полуда,— підхопив поважний і не по літах серйозний Кухаренко,— то годі байдики бити, під трьома дубами пронадати, а давайте у гурті за діло братись, як ото каже Сергій.

При згадці про „трьох дубів“ Сергій зненацька зирнув на Мар'яну. Та вона й оком не повела, наче і не чула, сиділа серйозна, задумлива, щось переживала. І вже упіймавши на собі Сергіїв погляд, сказала не зовсім сміливо:

— А я?.. а мені? Щоб разом за світ робочий боротись...
— І ти, і ти, Мар'яно!— скрикнув Сергій, радісно й здивовано, не то перепитуючи її, не то присоглашаючи. А тоді витяг з кишені маленький друкований папірець з великими літерами на ньому: „Поширюйте робітничу газету „Правда“ і сказав:

— Як брянський слюсар, що подарував книжки, більшовик каже слово, тієї партії, що має газету „Правда“ і бореться проти буржуїв за робітниче діло, то для гуртка треба мати „Правду“.

І всі, підхопивши Сергієву думку, тут же скинулись по двадцять копійок, на два місяці. Викликало деяке вагання і навіть сперечання—на чію адресу виписати. Прокоша хотів би на барак, Мар'яна на свою адресу, і зрештою погодилися, що виписує Тимоша на адресу шевця, у якого він німле тепер куток: і до пошти ближче, й безпечніше.

Якусь хвилинку по цьому всі сиділи в урочистій тиші, ніби кожен розумів і думав, що відтепер починається для нього нова путь, інше життя, сповнене нових обов'язків, трудностей і небезпек.

Раптове шарудіння сполощило тишу,—з кухні визирнув смуглявий Івась, блиснув чорними як вугілля очима. Перестрівшись поглядом з Сергієм, він зніяковів, замулявся.

— Правда?— витиснув він нерішуче, глибокодумно, ніби і вражений, і зацікавлений.

— Правда,— відповів Сергій так само коротко й поважно.— Наша правда.

Вони ще раз презирнулися, Івась задумався і як рівний підійшов до столу, почав переглядати книжки.

А Сергій, щось згадавши, усміхнувся і заговорив. Треба їм ще одну справу розв'язати; де вони притулок матимуть, щоб у гурті можна і почитати, і порадитись, і з новими людьми поговорити.

— Може в Мар'яні?— закинув поважний Прокоша.— Треба тільки подумати, щоб походеньки не кинулись кому в очі. Що скаже Мар'яна?

Мар'яна, звичайно, не заперечує. Навпаки. Будь ласка. Хата остеронь, ніхто й не подумає, і в хаті ніхто не заважатиме.

Сергій, здавалося, тільки цього й чекав. На його думку хата підходяща. А щоб походеньки не кинулись кому в вічі, треба тут відкрити кравецьку майстерню.

Мар'яна поглянула на Сергія. До чого це він веде? Якіше може бути майстерня? А Сергій, не звертаючи уваги, помовчав короткі, ледве помітні, як пух, вуси і провадив поважно.

— Еге ж, кравецьку майстерню. Де взяти машину? Вони коштують дев'яносто один карбованець. Одному купити важко, а четверо можуть стягтися. Тим більше, що можна на велику плату, на кілька місяців.

Він витяг з гаманця червоний п'ятикарбованцевий папірець і кинув на стіл, ще й срібла додав і підкреслив:

— Тоді в очі нікому не впаде. Люди ходять з роботами, і Мар'яна заробіток матиме, і гроші згодом поверне.

І доки Прокоша мацав у кишені, меткий Тимоша вже встиг покласти на стіл свою частку. Сергій порахував, засунув гроші у кишеню і заговорив діловитим тоном. Хай Мар'яна напитує роботу, завтра „Зінгер і компанія“ приставлять машину,— їхній агент обіцяв,— і він задоволено поправив свого чуба, потім опустив очі на стіл, на книжки і спитав, чи будуть сьогодні читати.

З кухні, ледве пересуваючи ноги і кліпаючи сонними очима, вийшов Петрик, позіхнув і поліз на піч, де мурликав кіт. Різкий, незрозумілий звук розітнувся десь за халупою.

Усі припинили, прислухались. Потім Кухаренко відсунув завіску і визирнув у віконечко. Чорна ніч стояла у дворі, і над ярками, і над річкою внизу.

— Уже пізно. Волосожар он високо підбився,— сказав він, опускаючи завіску.— А вдосвіта треба на роботу.

— В такому разі вечір закінчуємо,— обізвався Тимоша, взяв гармошку, закинув ремінь на плече.

— Захвай же, Мар'яно, книжки до другого вечора,— промовив Сергій і підняв на неї свої очі, затримав на хвилину, ніби хотів щось сказати, спитати, і тільки зітхнув якоюсь глибоко й незрозуміло.

А Мар'янка повернула на нього великі, як зорі сяючі, очі і опустила повільно, почервонівши, і усміхнулася про себе загадковою, їй одній, а може і Сергієві, зрозумілою усмішкою.

А коли хлопці попрощалися, вона, загасивши лампу, якусь хвилину стояла коло халупи, слухала, як сміялась і плакала гармошка, дивилася на темносинє небесне полотно, мільйонами блискучих зір погашоване, і думала: „Як він змінився. Поїхав один, повернувся інший, ну зовсім інший. Просто не впізнаєш“.

І на Сахаліні пожвавішало. У Мар'яниній халупі з'явилася справецька машина,—почали навідуватись люди: то рудокоп принесе сорочку пошити, то жінка з виселка зайде,—треба платтячко дівчині змайструвати. І Мар'яна знімала мірку, розчитувала й сідала за машину. А ввечері збиралися гуртківчани і читали вголос книжки. Часом Тимоша приходив з гармошкою, тоді розважались за двором, танцювали.

Чекали ще „Правду“. Було вирішено: перший же номер, ні одержать, Тимоша принесе у барак, і там читатимуть з рудокопами.

Сталось це в неділю, вранці. Люди в третьому бараці, поспідавши, почали розходитись. Сергій думав відвідати Мар'яну. Він горів бажанням піти з нею в степ, на Саксагань, погуляти, погомоніти, адже відколи він приїхав, йому ні разу не пощастило побути з нею удвох: то робота, то товариші.

І раптом у барак увійшов Тимоша з гармошкою в руках і тьмяничо-пустотливим виглядом. Він моргнув оком Сергієві, сів до столу, розімкнув гармошку.

— Ану-ну! Тимошо, заграй!—почулися голоси.—Утни веселої!—і кілька рудокопів підійшло до столу.

Тимоша озирнувся, зненацька ніби опустив очі під стіл і сказав:

— Щось там лежить? Газета чи що?—Він нахилився, підняв і проговорив з лукавим блиском в очах:—Правда? Диви?

Сергій тремтливими руками вхопився за газету, повернувшись, удруге, і повільно, розтягуючи слова, щоб більше чуло, прочитав: „Правда. Робоча газета, С.-Петербург“. Потім поклав на стіл. „Дивіться, люди добрі“.

І те, що „Правда“ і робоча газета,—усе це не абияк зацікавило рудокопів. Дехто, з грамотніших, перебирав губами, читаючи великими літерами надрукований заголовок, хто мацав руками за край, хто просто перебігав очима по шпальтах.

— Ану, хлопці, хто з вас уміє?—сказав рудокоп, що хотів веселої музики.—Послухаємо, що воно там за правда?

Сергій розгорнув газету, жадібними очима пробіг по заголовках. „Робітничий рух“. „Політичні страйки“. „На шахтах і рудниках“...—зарябіли в очах хвилюючі, багатозначні, повні тьмяниць заголовки. Не знаючи, з чого почати, він ще раз кинув оком по сторінках і нарешті спинився: „На шахтах і рудниках“.

— „Життя у нас на шахті,—почав він читати, притишено, допис з вугільної шахти,—у Щербинівці дуже тяжке. Робимо ми на дільниці під доглядом десятника. Десятник П. елемент грубий і мало тямущий, який служить в руках адміністрації на батіг. І цю свою функцію він виконує дуже добре, тільки й робить, що кричить та штрафує. Штрафує і за те, що

раніше прийшов, і за те, що скло у лампочці тріснуло, те, що не дав хто йому хабара... А вилізеш з шахти, й відпочити, у барак страшно й заходити—бруд і кло і тіснота, люди під нарами на цементі валяються...”

Рудокопи, притаївши дихання слухали, близькі й зрозуміли хвилюючі слова. А позаду підходили інші, схилялись до колін, підставляли насторожені вуха. Похмурі, червоно-бронзові обличчя ставали зосередженими й напруженими.

А Сергій, опанувавши свій голос, читав далі спокійно і урочисто, з наголосами й паузами.

„На дільниці мокро й парко, а напиться нічого. Не так давно, у п'ятому році завели, стояли діжки на замках, на валах чиста вода. Тепер головний інженер відмінив. І каже, збитково. Лишилась одна діжка відкрита, і з тієї обидві втягли дохлого пацюка, так що люди обходять її, і охочі, якщо немає своєї пляшки, п'ють із породи...”

— Та це ж про нас пишуть,—перебив рудобородий лопаточник Сільверстов, підійшовши до столу.—Свята правда. І підставив руку до вуха, щоб чого не пропустити.

Згадка „про нас“ у мить передалася іншим, людське колуворухнулось, зосереджені обличчя оживились.

— У нас ще гірше, ніж там,—зауважив хтось з гурту.—У нас ніколи води у діжках і не ставили. По забоях люди шукають, червону п'ють. А діжка на замку—підходяще діло.

— Ну конешно, а то як нап'єшся з породи, так живіт як бубон, хоч музику вибивай, і гурчить тобі, і в грудях нудить так, що й їсти потім не хочеться.

Посипались згадки й вигуки обурення. Кожен хотів щось додати, зауважити. Сергій навмисне примовк. А Сільверстов уже крикнув нетерпеливо, щоб читав далі, і всі притихли і він знову поринув у газету.

„Одного разу завалилася крепа і придавила кріпильника. Треба було негайно вивезти покаліченого нагору, подати допомогу. Заявили штейгерові, а той і каже: „не будемо ж за нього гнати кліть, пожде, поїду нагору, тоді візьму і його“, і нещасний цілі чотири години мучився під землею“.

Слова жорстокі звучали гостро й погрозливо. Люди тиснулися, зітхали, кивали головами й говорили про своє життя, і роботу, і неполадки.

— А в нас крепа! Які стойки на крепу дають? Тин годиться підпирати, а не породу, де тобі мільйон пудів... Чи довго триматиме? Все шкодують копійки, а ти трусися там, чи не заховає тебе порода.

— А баня? На що наша баня схожа? Курятник у людей кращий. І води ніколи не вистачає. Вилізеш з шахти весь червоний, у руді, на сатану похожий. А обмитися чорт-ма де!..

— Та що баня? От житло гірше за всяку стайню. В доб-

і живіти коней у кращому держать. А ще й карбованця дучки вивертають...

— "Мілаушка"? І мова мимохіть зайшла про заробітки. Які робітничі! Робиш - робиш, думаєш одне, а підеш за получкою, а нічого немає. По інших шахтах хоч книжки завели, записують, а тут і книжок немає. Що хочуть, те й роблять...

Сергій вслухався і притакував, і радів. А згодом, коли трохи усьох, заговорив розважно, неначе з газети виступав.

— Що й казати, наше життя не життя, а єгипетське рабство. Не живемо, а горюємо. А чого? Того, що ми темні, не знаємо, думає: моя хата з краю, я нічого не знаю, і ні профспілки в нас немає, і не боремось з експлуататорами, зносимо їхні витівки і всяку несправедливість.

А ти спробуй,— укинув хтось з гурту,— і підеш з торгівні по світах. У них гроші й сила.

— Іх тисячі, нас мільйони,— зауважив поважно Кухаренко.

— То вже так, свята правда,— мовив Сільверстов і задумав, запустив руку у бороду.— Свята правда, тільки хто її знає.

Він крутив бороду, хитав головою і поглядав у газету, чогось ніби вагався.

Гомін знявся знову. І раптом у барак увійшов Панчоха. Він ввійшов, витяг, як вуж, голову в один бік, у другий виступив до столу.

— Гуляєте спозаранку? Гуляйте! Нагулюйтесь, бо скоро і ви недлях робитимемо, тоді не до гулянок буде.

Він спинився біля рудокопів, що мовчазливо і насторожено дивились на нього, витяг довгу шию, зиркнув через голови на стіл і зарепетував:

— Читають? Я й не туди. Люди гуляють, розважаються, п'ють, а вони читають. Що тут у вас?— Він знову витяг голову, зиркнув і скрикнув:— Ти, халамиднику?

Тимоша, перестрівшись з ним очима, спочатку прибрав невпевненого вигляду і сказав:

— Я, Онопріє Сидоровичу. Читаємо тут, як би сказати, про нас і про вас.

— Бреши, халамиднику!

— Ія-же, правда! Пропечатали. Харош, пишуть, у вас, певно у нас, десятник, господін Панчоха. Медаль обіцяють скоро почепити.

Панчоха підкрутив вуси. Він і вірив, і ні. Здавалося, йому й соромно самому послухати, і водночас він боявся.

А Тимоша поважно, як нічого не було, узяв із столу газету і почав читати повільно, трохи запинаючись і дещо додаючи від себе:

— Десятник у нас на північній, господін Панчоха, людина груба, малотямуща, тільки й уміє, що лаятись, служить у

руках адміністрації за батіг і ці функції, треба віддати і справедливість, виконує добре...”

Стриманий сміх почувся в гурті. Панчоха витяг голі руки і закричав несамовито:

— Прокламація! Хто заніс сюди прокламацію?

На момент усі припинили. Дехто з рудокопів поточив до столу до койки. Тоді Сергій сказав спокійно:

— Яка прокламація? Газета із Санкт - Петербурга, із самого значить, города, де цар живе. Бери і виписуй.—І він, погорнувши сторінки, почав читати адресу.

Панчоха розгублено ворухнувся вусами, протиснувся блиско до столу, спідлоба поглянув на заголовок і знову закричав:

— „Правда“? А хто дозволив її виписувати й читати? Директор знає? Питалися в директора? Самочинство? Звідки взялася?

— Сорока - білобока на хвостикі принесла,— укинув Тимоша під загальний сміх рудокопів.

Тут Панчоха не стерпів, зафурчав, махнув через голову довгою, як граблі, рукою і, схопивши газету, подався до дверей.

Це сталося так несподівано, що ніхто не наважився відповісти, ні заперечити. Та й що скажеш? І вже коли Панчоха опинився за дверима, Кухаренко кинув похмуро:

— Подався наш десятник кудись ябедничати. Влетів до комусь,— і він поглянув на Тимошу.

Тимоша промовчав, а відповів Сільверстов. Шарпаючи свою бороду, він розвів руками і проговорив здивовано:

— І газета будто законна, а як серчається. За живе, виставлять, бере. То - то правда!..

Рудокопи, задумані і стривожені, почали розходитися. Тимоша узяв гармошку і вийшов за барак, поглянув запитливо на Сергія.

— Люди ще в путах,— сказав Сергій.— Але добре слово, що добірне зерно, дасть свій проріст.

Куди бігав Панчоха з газетою — невідомо, але через кілька днів у виселку появилася якийсь загадковий тип, у кепці низько насуненій на лоба, з неспокійними очима. Він блукав коло бараків, виходив до річки і на Сахалін, не то роздивлявся, не то когось виглядав. А разом з тим перестала приходити й „Правда“.

Здивований Тимоша під час обідньої перерви пішов на пошту довідатись про газету.

На запитання — чому не приносять „Правди“? — пошталяр, сортуючи листи, понуро мугикнув під ніс:

— Немає, то й не приносять,— і додав не менш загадково і незрозуміло:— Іжджай за своєю „Правдою“ у Петербург. Там, може, дістанеш.

Така відповідь, звичайно, не задовольнила Тимошу, і його мислі заворушилися непокоїтно, полізли на лоб.

— Мені ніколи їздити, ти кажи розумом. Я передплатив квиток на шахту, і хочу одержувати її тут.

Повстальйон підвів на нього очі, помовчав, йому, видно, вартало чимсь похвалитись, і водночас чогось вагався. Зреширо промовив:

— Ти краще мовчи. Забудь свою „Правду“. Що, ти хіба не знаєш, що за вашу „Правду“ б'ють? — Він озирнувся, чи ніхто близько немає, і додав пошепки:

— Я тобі по секрету скажу: „Правду“ забирає поліція, ти дивись там ... щоб чого не трапилось і з тобою ...

Тимоші нічого не лишалося, як вилаятись. Але він був не звик до вражень, коли повернувшись до шахти, почув, що його звикають до контори.

„Дивись, який знатний став“, подумав він з кислою гримасою.

У конторі рахівник подав паспорт і розрахунок. „Ти, мовляв, знаєш в чім річ“.

Тимоша зам'явся, це впало йому, як сніг на голову. Він подумав: чи не піти поговорити до директора. А потім махнув зневажливо рукою і взяв розрахунок.

— Що ж тепер ти будеш робити? — захвилювався Сергій, вислухавши Тимошину розповідь, і натякнув, що гурток об'єднує справу, доки він улаштується, щоб якось ...

Тимоша не дав докінчити і заговорив безжурно, зворушений товариською увагою:

— Нічого, якось обійдеться. Я думаю, що мені краще звратитися звідси. Куди? Ну хоч би в Дубову Балку. Тамтешній агентник якось зманював, сподобалась йому гармошка. Якщо приймуть, — будемо одну лінію держати.

І Тимоша, попрощався. А ввечері того ж дня, з оклунком на плечима, де містилось усе його добро, і з гармошкою в руках, потяг на Карнаватку, щоб їхати у Дубову Балку.

Усі ці події, і особливо поява непевного, підозрілого своїм походженням типа збентежила Семибрата. Він подумав про обережність і вирішив на деякий час припинити читання у Мар'яни книжок і взагалі не появлятися на Сахалін. Непевний тип, правда, швидко, з від'їздом Тимоші, зник, і Мар'яна вже похвалялася поглузувати з Сергія, з його перебільшених страхів, як раптом на її голову, і не снилося, упала біда.

По обіді Мар'яна сиділа одна в халупі, — хлопці, повернувшись з школи, подались кудись гасати. Вона сиділа за

машиною, викінчувала роботу і наспівувала стиха жартівливу пісеньку про хорошого мельника, що меле гречку без грошів.

Меле, меле, шеретує,
Обернеться — поцілує.
Такий, мамо, мельник,
Такий, мамо, добрий.

Машина весело хурчала, пісенька безжурно і тихо лилася. Мар'яна навмисне, щоб скоротити час, розтягувала слова і усміхалася про себе. І несподівано до хати зайшов Шостак з празниковим виглядом: синій на ньому костюм, щоки чисто виголені, повні з сивиною вуси підкручені по-козацькому.

Він важко переступив поріг, тримаючи в руці невеликий квадратний, акуратно зложений пакунок, і сказав: „Здрастуйте, ні строго, ні привітно, ніби хотів підкреслити поважність свого становища. І кинув оком по хаті.

Мар'яна і здивувалась, і насторожилась. Чого б йому? Вона спинила машину, поклала на неї руки і вичікливо підняла очі.

— Дай відпочину,— одказав Шостак, намагаючись триматися вільно. І присівши на лаву, помовчав, придивився, а тоді похитав докірливо головою.

— Шиєш? Пучки собі шпигуєш? Теж мені робота. Час і життя по-дурному марнуєш...

Мар'яна спустила довгі вії на очі, позіхнула, схилилась на машину. Шостак покрутив вуси, поморщив губи, ніби чогось вагався, а тоді знову заговорив:

— Дивлюсь я на тебе, дівчино, і думаю, що нічого ти не навчилася, і стає тебе жалко. Хіба ж тобі отут у злиднях сидіти, свою молодість у цій халупі за голкою марнувати? Тобі з твоєю вродою у шовках та в кружевах ходити.

Мар'яна почервоніла, подумала: „До чого ці турботи про мене?“ А серце тріпнулося, почуло щось недобре.

— Ви щось хотіли сказати?— мовила вона строго, натякуючи, що їй ніколи, що вона має кінчати роботу.

Шостак зробив кислу гримасу. Не подобалась йому Мар'янина стриманість. Він сердито й нервово постукував пальцями по лаві, а тоді розв'язав пакунок.

Тонкий, білий, у смужечках шовк загравав, захвилювався в руках. Шостак розпустив трохи, з аршин, підніс ближче до Мар'яни.

— Бачиш, модистко,— сказав він пиховато.— Діло таке, щоб ти пошила мені сорочки, заробиш собі копійчину, а то мабуть у тебе з роботою не густо?

Мар'яна покрутила головою. Яка з неї модистка? Вона шие просто, з дешевої матерії. А за таку роботу боїться й братись. Хай краще хтось інший поше, у містечку.

— Ну, ну! Чого там! Пошиєш. Я тобі добре заплачу. Шовку тобі на плаття принесу.

Мар'яна зрозуміла, що не робота цікавить Шостака,—це тільки прикличка. І одказала строго й нетерпеливо. Ні, вона просто шие й бере недорого і шовкових сорочок таки не бракує.

Вона знялася на ноги, накинула на голову косинку. Їй треба йти у виселок,—навмисне придумала, щоб одв'язатись від непрошеного гостя.

— Та ти не хизуйся. Пошиєш як умієш. Ну, міряй! — Шостак окинув оком Мар'яну, підвівся, підняв руки.— Міряй! Добре заробиш. Ну яка ж ти нетямуща! — І він по-парубочьому штовхнув її плечем, а тоді наче зненацька схопив її за стан.

Мар'яна затремтіла, затрусилась, шосили рвонулася і, вискочившись, кинулась до дверей.

Шостак не сподівався такого вчинку, розгубився, як ошаваний витріщив очі, крутнувся по хаті, потім вискочив слідом за нею у двір і гримнув:

— Постривай, дівко. Не поспішайся. Маю до тебе важливе діло.

З яруг близько халупи почувся хор дитячих голосів. Цілий гурт хлопців з галасом, чути було, караскався вгору. І Мар'яні стало спокійніше. Вона затрималась, вся червона, метаючи очима іскри, озирнулася.

А Шостак витер хусткою обличчя і сказав тоном грізного судді, ніби перед ним стояла велика грішниця:

— Подейкують люди, що ти тут зборища непристойні та гульбища завела, за які тебе ніхто по головці не погладить. Що тут у тебе робиться?

Мар'яну кинуло в жар, потім вона зблідла, зів'яла, як лист у спеку на сонці. Образа й тривога, сполучена з побоюванням, охопили її в перший момент.

„Що він має на увазі? Гурток? Він знає уже про їхній гурток? Але чого ж тоді „гульбища“? Чи може тільки догадується? Він хоче щось вивідати“, — шугнула в голові заспокоїлива думка.

Опанувавши себе, вона підвела опущену голову, заговорила обурено: Які гульбища? Які зборища? Вона ні сном, ні духом не знає. Це якісь лихі завидющі люди пустили дурний поговор. Це якась напасть на її бідну голову. Звісно, приходять люди, приносять роботу, посидить хто іншим разом. А щоб зборища?

Вона скаржилась і ображалась, потім упевнившись, що він таки не знає про їхній гурток, перейшла в наступ. Кому яке діло, хто до неї заходить у хату? Хто має право її ображати, винуватити в якихсь непристойних зборищах?

Шостак був задовелений, що зачепив Мар'яну за живе.

Він поглядав на неї масними очима, обмацував її покрутив вуси. Він не губив, здавалося, зальотницьких нам і водночас загрожував їй:

— А таке, дівко, що рудоуправа повинна знати, що на землі робиться, хто чим займається і як живе. І коли що то може й виселити звідси і халупу розвалити. Отаке на діло.

Мар'яна наїжилась.

— Як то виселити? За що? Хто має право руйнувати м хату? І хата, і земля під хатою — це наша земля. Криворізьке обчество відвело її батькові у вічне користування. І вам неї зась.

Шостак засміявся дрібним сміхом, аж брелок від годинника затанцював на череві під розстебнутим піджаком.

— Твоя земля? Та ти знаєш, що волость давно передала її нашому товариству, і вона значиться на нашому плані і якщо досі ніхто вас не чіпав, то завдяки мені. Я сам з пріязні до покійної твоєї матері втримував управителя. А тепер я не стану його відговорювати. Для кого? Для чого? Для сварливої і невдячної дівки!

Мар'яна спалахнула. Як? Їхній шматок, що обчество віддало на вічність, уже на рудоуправських планах? Це якась брехня. Вона нікого не пустить сюди, піде шукати на них управи, у волость, у суд на них напише. Але при цій думці обличчя смикнулось, вона пригадала: Давненько це було. Років мабуть, з сім, люди гомоніли: Шостак писаря з волості могоричить, видко землі якісь собі прирізає. Ще й батько тоді щось турбувався, лаявся, та й втихомирився.

І світ наче перевернувся, і ґрунт захитався під ногами, і вона налякано, як сліпа, помацала перед себе руками, наче шукала об що обпертись. Біль, і гнів, і розгубленість відбилися на її обличчі. Вона проковтнула гірку сльозу, що зрадливо навернулась в око, і наче в безпам'ятстві скрикнула:

— Та що ви хочете від мене?

Шостак почув свою перемогу. Він ступив ближче до неї, розплився масною усмішкою, аж синюваті, чисто виголені щоки, стали лиснючими.

— Треба тобі, Мар'яно, бути розумнішою, слухатися людей, що знають світ і життя, а не хизуватися. Ти не багатирка якась.—І додав м'якше:—Ти там пошиєш мені, а я потім зайду і тобі на плаття принесу,—і він ступив ще ближче до неї.

Мар'яна затремтіла, одступила на крок. А в двір з шумом і гиканням на довгій паличці з конячою головою ускочив Петрик. А за ним на таких же баских кониках влетів цілий загін молодих шахтарських кіннотчиків і галопом промчався понад халупою.

— Слухаєш, Мар'яно? — сказав Шостак, насупившись.

Мар'яна, що стояла нерухомо, раптом неначе прокинулась, кинулась у хату, потім вибігла назад з матерією, і вся червона й гнівна, розмахнувшись, шпурнула шовком Шостакові очі.

Шостак, нагнувшись, підбрав шовк, кинув загрозливо: "Пострибай же, дівко, пожалкуєш", і вийшов з двору.

23

Кілька днів по тому Мар'яна почувала себе стомленою, невпорядною, просто приголомшеною. Вона мало рухалась, і руки стали в'ялими, обважнілими, а обличчя строгим, замученим. Вона сідала за роботу, пускала машину, шумом воліла хотіла заглушити біль і образу. Вона машинально заводиła якусь пісню, щоб розвіяти тривожні думки. Але робота не йшла, пісня обривалася. Вона раз-у-раз підводила голову, поглядала у вікно, виходила в двір, озиралася. Передчуття, що це не все, що має щось трапитись, тривожило її спокій, давило їй груди.

У такому стані смутку й пригніченості і застав її Сергій, зайшовши в неділю вранці на Сахалін, і занепокоївся. Такий погляд, пригадав, вона мала після смерті свого батька.

— Що з тобою, Мар'яно?

Вона стояла коло вікна, дивилася у двір, де розважалися хлопці, і нічого не відповіла. Тільки підвела довгі вії, поглянула на Сергія, наче кинула йому жаринку.

— Та ну бо, скажи, що сталося?

— Та що ж. Це так...— випустила вона стиха.— Приходив Шостак, говорив, що я тут непристойні вечірки влаштовую, і загрожував висилкою, будім то земля їхнього товариства.

Нервовий дріж труснув Сергія, і він скрикнув запально:

— Знову Шостак? Я його вб'ю!— І він зціпив кулак, погрозив у вікно до шахти.

— Що ти, Сергію?— злякалася Мар'яна.— Хіба можна таке казати!

Він знітився. „Справді, це вихопилося зненацька. Алеж той паскудник скрізь своє рило соває, заважає людям жити...“

Він схилив голову на долоню і так сидів біля столу, важко дихаючи. Потім поглянув на Мар'яну. Вона стояла все ще задумлива, строга й чарівна, як ніколи. І серце Сергієве тріпнулось, застогло. Як би хотів він розвіяти її сум і мовчанку, пригорнути до себе, заспокоїти, розвеселити.

— Мар'яно,— сказав він тепло й схвильовано.— Ходім відси.

— Куди?— повернула до нього голову, зацікавилась.

Він і сам ще не знав куди. Просто кудись. Тільки б не лишатися тут. І враз йому згадалася порада Чорномора: по-

шукати у Долгінцевому, на випадок потреби, машиніста і пийводу. І він запросив Мар'яну прогулятися у Долгінцеву розповісти Непийводи про історію з газетою і порадити про роботу.

Мар'яна визирнула у віконечко, у двір, де буйними пасмами рухливого проміння слалося вересневе сонце, і погодилося не вагаючись.

Вона накинула на голову, обплетену важкими косами легеньку, прозору з серпанку косинку, і вони облишили халупу.

День випав гарний: тихий, ясний, повний блакиті і яскравого сонця. Такі дні бувають на півдні України у вересні. Небо ясне, ні хмаринки. Блакить прозора й ніжна. А сонце тихе й ласкаве, наче пестить і голубить, і цілує, як мати дитину.

І Сергій задоволено простягав руку перед собою, наловив сонце і вичікливо й лагідно зазірав Мар'яні в очі. А вона лишалася все ще стриманою й зажуреною і наче байдужою до всього навколишнього, і все думала про своє.

Скоро, поминувши яруги та вибалки, вони вийшли у широкі привілля.

Ліворуч, мов гадючка, звивалася, вилискувала і вигрівалася на сонці Саксагань, утворюючи цілий півострів — Галковський Кут, покритий кущами та грушами. Праворуч ішов степ, по стернях і перелогах там і там ходили отари овець, пасли гурти худоби. Залізничні рейки часом вибігали зза горбів на переліг, зникаючи знову в улоговинах, — тут проходила вітка сполучаючи саксаганську лінію через Карнаватку з Долгінцевим.

Сергій і Мар'яна йшли малопротоптаною стежкою між Саксаганню і переложною землею. Кущі шипшини й терну наїжившись, стирчали при дорозі. Зрідка там і там, як вартівники, зустрічалися старезні, розложисті і дуплясті дикі груші і кислиці. Осінні листя на грушах виграло чудовими фарбами. Ніжно-рожеві кольори переходили в яскравобуйні. Оранжево-жовті перемішувались з густочервоними, як кров, з багровими, як полум'я. Тут переливалися тисячі тонів і відтінків. Дерев горіли і не згорали.

Сергій вдихнув на повні груди повітря, гострого, запашного, — пахло сонцем і землею, і листям, і наче свіжим, щойно з печі, хлібом, — і сказав: — Як тут гарно, Мар'яно!

Він намагався чимсь зацікавити, розворушити супутницю розвіяти її сумовитий настрій. І, побачивши під деревом килимки, вибрав кілька жовтогарячих, наче зовсім вистиглих і подав їх Мар'яні покуштувати.

Мар'яна взяла на зуб і враз зажмурилась, скривилася, аж голова затрусилася, і сльози навернулись на очі. Тоді сердито шпурнула на землю.

— Вона така ж добра, як її теперішня хазяйка і майбутній хазяїн...

Сергій здивувався. Що вона каже? Про яких хазяїв? Мар'яна ледь усміхнулася, наче прокинулася, і тріпнула головою, розвіюючи смуток.

— Та про кого ж? Про паню Диконську. Це її земля з кислицями. За річкою панів Галковських, а тут Диконської. А далі пішли землі Шмакової, Добровольської, а там Хариних, Харченків. Тут на сто верст, аж до П'ятихаток,—махнула рукою,—усе панське, куди не ступи, усе панське.—І додала:—Нажуть, оця земля з кислицями скоро буде Шостакова. Він купує у Диконської чи що.

Сергій подивився у долину, куди Мар'яна махнула рукою, і покивав головою.

— Усе чуже, усе панське!.. І коли вони нагарбали стільки?!—відав при цьому й Черкашину.

І йому стало чогось сумно, не по собі. І степ похмурнів, барви на деревах зблідли, втратили свою принадність і красу, і сонце наче притьмарилось, похолоднішало.

Степ тим часом почав змінюватися. Тут і там попадалися вибалки, горби й яруги, в далині показались уже вершечки пристанційних дерев. І раптом увагу наших мандрівників привернуло незвичайне видовище. За горбів виринув автомобіль, наблизкотів на сонці лаком і, коливаючись, почав крутитись по степу. То він ішов просто на Саксагань, то раптово повертав в один бік, у другий, то знову кидався на Саксагань. Автомобіль робив головоломні петлі, наближався, віддалявся, мов човен у бурхливому морі, підіймався то опускався, пускуючи за собою цілі хмари сизого диму. Ось він повернув ще раз, підстрибнув і схилився набік. У ту ж мить спід колес вишмигнув заєць, крутнувся розгублено і, пригорнувши нуха, промчався близько від Сергія, беручи до ярків.

А заразом з автомобіля вискочили мисливці: двоє військових і третій цивільний, у чорному з широкими берегами капелюсі, і з галасом пустилися за зайцем.

Мар'яна подивилася на мисливців і засміялася.

— Та це ж пані Галковські, ті самі, що за річкою їхня земля і рудник. Живуть у Петербурзі, приїхали, видно, в гості до брата. От кумедія!

Вона піднесла руку до лоба, сонце сліпило, і спід долоні поглянула ще раз, і раптом обличчя її насторожилось, зблідло, і вона випустила стиха, наче налякано:

— І Шостаків син з ними, той, що в юнкерах, позаду йлететься.

— Ну?

Сергій з незрозумілою цікавістю подивився на нього. У військовій блузі, з погонами, з мисливською рушницею на плечі і патронташем, він плував ногами, поспішаючи за більш

моторними: офіцером і чорним капелюхом. Зрештою відставши спинився і забурмотів:—Так ви його і впіймаєте. Дідька публічного ви впіймаєте зайця...

Він повільно, похитуючись, обернувся, і побачивши сторонніх, витріщив очі, потім підійшов ближче і заговорив п'яним голосом:

— „Мар'яна? І ти тут? Це дуже мило. Я дуже радий. Я про тебе і Ніколя говорив. Ніколя!—гукнув він у простір, убік ярків, куди бігли мисливці,—ти, циганочка, дурочка. Тобі б десь розважатись, танцювати. Ти красуня. Ну погадай!

І примовляючи, він простяг до неї долоню, схопив її за руку. Вона сіпнулась назад, а наперед виступив Сергій і сказав:

— Не чіпайте, паничу. Ми йдемо своєю дорогою. А ви йдіть своєю.

Шостак зробив презирливу гримасу, став у войовничу позу: голова гордовито закинута назад, рушницю поставив перед себе і, тримаючи за дуло, зміряв Сергія з ніг до голови.

— Шахтар? Ступай до річки, обмий своє рило. Поворот наліво. Арш! А циганочка буде з нами, покатаємось.—І він вступив до Мар'яни.

У Сергія підборіддя затрусилось, він зробив крок, заступаючи собою Мар'яну.

У ту ж мить Шостак схопив з землі рушницю і відскочив. Але раніше, ніж устиг вистрелити, Сергій щосили ударив його по руці. Рушниця брязнула на землю, і вони зчепилися рукопашним боєм. Добре вгодований Шостак розмахував кулаками, мітив у груди, у серце, в обличчя, а Сергій, шуплий, костистий і жиливий, моторно крутився навколо нього. Вони налітали один на одного, одскакували, падали, вертілися по землі, схоплювались і знову дубасили один одного. Нарешті Сергій схопив його своїми міцними, як обценьки руками, не дарма ж він на балді працював,—і кружляючи, наблизився до обриву. Шостак осатаніло сипав удари, але збагнув небезпеку запізно. Сергій востаннє, зібравши всі свої сили і зненависть, крутнув навколо себе, і важкий Шостак, зриваючи груддя глеюватої землі, перевертом полетів у яроч.

Сергій, задиханий від напруження, обтрусив піджачок, схопив повітря, помацав рукою ковнір косоворотки і скривив губи: розірваний ковнір звисав на груди, жодного гудзика застібнутись.

Він несміливо, з розгубленим виглядом, тримаючись одною рукою за пазуху, поглянув на Мар'яну:

— Я ось... підожди,—обізвалась Мар'яна, і не встиг він озирнутися, як вона вже вихопила у себе з плаття голку, смикнула його за плече й заходила швидко зашивати.

Сергій стояв як заворожений, а вона вже махнула востаннє

рукою, відірвала нитку й легенько попхнула його — „готово“.
А сама, відскочивши, засміялась, дзвінко й задьористо.

— Ну, який же ти, Сергійку...

Вона підвела на нього свої великі чорні очі і наче обпалила його. Мліючи, він хитнувся до неї. І коли в нестямі охопив її стан і притиснув до себе, вона, покірنا й лагідна, схилилась йому на плече.

Гучний постріл вивів їх із забуття. Сергій стрепенувся, усміхнений і радісний.

В далині понад ярками йшли двоє мисливців. Вони вертались назад. А внизу, у ярку, вовтузився Шостак і охав, і лаявся, і стогнав, намагаючись на чотирьох вибратись угору.

— Куди ж нам тепер? — сполошилась Мар'яна. — І, попрацювавши наспіх розкуйовджену голову, озирнулась навколо, ніби шукаючи порятунку.

— Ти не бійся, люба, — сказав Сергій гордовито. — Що було, те бачили, а що буде, побачимо. — І побравшись за руки, вони швидко й легко, мов на крилах, пустились на Долгінцево.

Влизько виселка вони ще раз озирнулись. Мисливці вертались біля автомобіля — там здіймався сизий димок.

Сергій зневажливо, з виглядом переможця, махнув рукою, позираючи на Мар'яну, і серце в нього затріпотіло, затьохкало, і млюсть пішла по всьому тілу. З затуманеними очима, він цюву гойднувся до Мар'яни.

Та вона усміхнулась, одступила і, пустивши бісика, нахварилася пальцем.

— Ох, Мар'яно, — простогнав Сергій. І обоє, схвильовані і мовчазливі, скося поглядаючи одне на одного, подались шукати машиніста Непийводу.

Добре покрутившись біля депо, вони знайшли будинок, де мешкав машиніст Непийвода.

Їх зустріла на ганку старенька жінка із списаним зморщинами обличчям, добрим виразом старечих очей і сивим волоссям на лобі. Вона відповіла, що сина немає, поїхав на машині у Катеринослав.

— А ми ж забилися звідки! — сказав з жалем у голосі Сергій, — нам же так треба його бачити.

Старенька зміряла його і Мар'яну, і спитала, звідки ж вони. „Не тутешні?“ і подумавши, звеліла пождати. Вона сховалася у кімнатах, а за хвилину вийшов кароокій, широкоплечий, з чорною бородою, у косоворотці мужчина. Сергій з подиву остовпів, потім з радісним вигуком кинувся вперед.

— Як бачиш, знову змінився, у старики пошився, — про-

мовив чорнобородий, і потиснувши Сергієві руку, по-батьківськи поплескав його по плечу.

Це був Чорномор.

На запитання Сергія, і здивованого і зрадлілого, він зиркнув на Мар'яну і відповів напівжартома. Осточортіло, мовляв, сидіти на одному місці, захотілося ще побурлакувати, то і прийшов старого приятеля провідати. А чи довго пробуде, і сам ще не знає, потім буде видно.

Карі очі світилися ласкаво й загадково і якось лукавнече він щось знав і приховував.

— Ти це уперше тут? Так. Так. А Непийвода взяв та поїхав. Може обійдемося і без нього? — і він запросив їх до хати.

Сергій багатозначно презирнувся з Мар'яною. А в хаті звертаючись до Чорномора, натякнув, що зайшов порадитися про справи. Він прибрав поважного вигляду і намірився слухати й своє викладати.

Але Микола Петрович, на Сергієве здивування, заговорив про сонце.

Чудова осінь. Чи не правда? Природа наче удруге цвіте. Подобається йому сонячна осінь. Якась вона, знаєте, як та дівчина, що напустувалася та накричавшись замолоду, входить у силу, заспокоюється. Хочеться у таку погоду забратись кудись далеко-далеко, де просторо і вільно. Чи не правда?

Він так говорив, що й не вгадаєш, — серйозно чи ні, і все поглядав то на Сергія, то на Мар'яну, наче щось вивіряв. Потім спитав, звідки вони йдуть. З шахти? Так, так. А він думав, що Сергій тут парубкує у Долгінцевому. Ні? Так, значить, разом на шахті робите? Ні? Мар'яна дома шиє? Так, так. Добрі знайомі?

Мар'яна аж зашарілася. А Сергій, слухаючи, здвигував плечима, ніби не розумів, що його так цікавить, і сказав:

— Ми з нею, з Мар'яною, разом у гуртку. Це донька того рудокопа Скуйбіди, — нагадав про суд.

Чорноморове обличчя розпливлося. Він покивав привітно головою. Так, так. І рухливий, задоволений, облишив гостей, вийшов до другої кімнати.

А незабаром вступила старенька з тарілочками, з мисочками, на яких красувались жовто-сонячні яблука та ніжні баклажани і червоний, як жар, надвое розрізаний кавун.

— Будь ласка, сідайте і не думайте одгетькуватись, — примовляв Чорномор, весело й просто, бачачи, що гості мнуть і ніяковіють. — На саме покуття сідайте, як молоді сідають, щоб і мені рядком місце зосталось.

Мар'яна покірно залізла на покуття, зиркнула на Чорномора, а той, не звертаючи наче уваги, налив у чарочки густо-червоної та пахучої, як мед, — старенька внесла, — вишнівки і цокнувся.

Ну ж, вік вам довгий і розум добрий, красні молодята... "Молодята" Perezирнулися. Мар'яна соромливо опустила в тарілку, Сергій хіхикнув, а Чорномор перевів розмову в сторону.

Сергій почав розповідати і закінчив сумною історією з Тимомею.

Чорномор не дуже наче й здивувався, тільки похитав головою, перепитав:

— За вашу правду, кажеш, б'ють? Так, так. Звісно, наша правда коле їм очі.

Цей обличчя його прибрало суворого вигляду. Він знявся з ноги, заходив по кімнаті і заговорив патетично, піднесеним голосом:— Хай б'ють, але нашої правди не вб'ють. Вона живуща, це саме життя. Настане скоро час...

Тоді зрозумівши, що тут не засідання, він присів і став говорити спокійніше. Він і сподівався, що "Правда" сколихне рудиків.— Треба, щоб вона була на руднику не гостем, постійним другом. Як це зробити? Ще раз виписати? Це річ, я знаю, небезпечна у вас, її знову забере поліція на пошті, а людей звільнять з роботи.

Він кивнув на баклажани, нагримав на гостей: сидять там ті пані закохані, і моргнувши оком, налив знову в чарочки.

— Ну ж, будьмо!

А закусивши яблуком, поправив бороду і сказав:

— У Долгінцевому легше з "Правдою". Сюди привозить Катеринослава Непийвода. Він діставатиме і для вас. Треба, щоб хтось приходив сюди од вас і забирав. Це ближче,— зникнувся він,— ніж їздити в Петербург. Не буде Непийводи, звинтаєте мене, може я тут у депо улаштуюсь. І глядіть: ні ні.

Сергій зрозумів, що з брянським слюсарем сталася якась пригода, може те ж саме, що з Тимомею, і сумовито зітхнув. На момент усі примовкли.

І враз показалося сонце, ускочило через подвір'я у вікно, завіталося на столі. І Мар'яна спохватилася, згадала, що пора додому.

— Ну ж присилайте. Контакт будемо тримати,— сказав Чорномор, випроваджаючи у двір, і додав на останнє з лукавою міною:— Та не забудьте покликати мене за весільного батька...

Сергій, весело й запитливо поглянув на Мар'яну. Вона нахилилась, і нічого не сказавши, бігом, як сарна, пустилася вперед. Близько залізничного полотна вона спинилася і, граючи щима, сказала:

— Скоро буде поїзд на Карнаватку. Може поїдемо? Бо йти далеченько, і ти щось пристаєш.

Сергій поглянув на небо, у степ, де пливли білі, як лебеді, хмарки. Степ мінився, переливався. Чорні хвилі, як

вороні коні, мчалися по ньому, зникаючи десь за горбам.
Лоскотний вітерець повіяв із степу. Сергій вдихнув на по
груди запашне повітря і перевів погляд на Мар'яну.

— Далеченько?

Та хіба ж може бути далеко, коли вона так усміхаєть
і на серці весело, і в грудях просторо. Та він піде з н
через степи і гори, і дрімучі ліси, хоч на самий край сві

І побравшись за руки, вони легко, не почувуючи під соб
ні землі, ні ніг, мов на крилах, полетіли в степ.

25

Хоч за весільного батька Чорномора й не покликал
а Семибрат таки одружився незабаром з Мар'яною і пер
брався до неї з бараку. І життя на Сахаліні на якийсь ч
прибрало незвичних, спокійних, ба навіть рожевих фарб.
рудоуправа, покищо, ніяких прав на дворіще не пред'явля
і старий Шостак не показувався, і молодий виїхав, змовчавш
Невигідно, видко, було для репутації молодого юнкера ді
про безславний герць затівати.

— Якби вони всі з наших очей попропадали, легше ж
лося б,— говорила Мар'яна про Шостаків і, радіючи, прибрал
причепурила на зиму хату, ще й около, дощами оббите, п
мазала, підвела. І маленька низенька халупа посвітліла, ком
як соняшник, зацвів.

І Мар'яна втихомирилась, повеселіла, знову за машино
почала наспівувати про доброго мельника.

— Ти все щебечеш,— радів Сергій з доброго настро
Мар'яни і замилювано дивився їй в очі і усміхався лагідн
й загадково, їм двом зрозумілою усмішкою.

Тепер він став наче більш урівноваженим і поважним
а рухи певнішими, і вся постава прибрала мужнього вигляду
ніби він відчув у собі новий приплив і сил, і обов'язків. Ал
рис його обличчя наче пом'якшали, хоч кирпатенький пі
стирчав, як і раніше, задержувато.

Одного разу, повернувшись з шахти, він спитав,— чи н
пора скликати у них гурток.

— А чого б і не так,— погодилась Мар'яна.— Якраз у пор
буде, вечори довгі і темні заходять.

Двічі на тиждень Мар'яна, а часом Івась вирушали в До
гінцево і приносили звідти газету „Правду“. А ввечері після
роботи збиралися гуртківчани і читали і обмірковували.

І цього разу прийшли: Прокіп Кухаренко, Сільверстон
і ще одкатник Магда, велетень з Новгород-Сіверська.

Спочатку обмінялися звичайними, малозначущими фразами,
потім Сергій поклав на стіл „Правду“, підкрутив гніт. І всі
притихли, всівшись навколо столу, утопили очі в газету.

Навіть Івась, умоствоившись на лежанці, нетерпеливо поглядав на стіл,—що ж то сьогодні він приніс з Долгінцевого від лави Миколи. І тільки Петрик байдуже, наче його це не торкалося, вовтузився з котом на печі.

Сергій перегорнув газету і спинився на статті-дописі про становище на вугільній шахті Вознесенського рудника.

Щоб прожити так-сяк з сім'єю місяць,—писав „Старий лобойщик“,—треба мати не 30 упряжок, а 45. Ну і запрягаєш після роботи удень на ніч. А до чого це веде? До того, що шахтар потім ні до чого не здатний, нічим не цікавиться. Він не може ні газети почитати, ні здоровими розвагами розважитися. Його розумова діяльність притупляється, а коли в неділю він і вирве собі вільну годину, то не знає, що й робити... От до чого призводять ці надурочні, до яких заохочує адміністрація... Треба нам подумати над цим і вимагати кращих розцінок...”

Згадка про надурочні сколихнула рудокопів. Першим обізвався завжди стриманий і похмурий, ніби його завжди щось гнітило, Кухаренко.

— Заводять і в нас,—зітхнув сумовито.— І так за день поробишся, що всі жили в тобі крутять. А що то буде, коли поробити ще вечір! Звісно, нікудишним станеш...

— Свята правда,—вихопився Сільверстов, і очі його замиготіли неспокійно.— Їй же свята правда! Я це вже знаю на собі.— Він убгав руду бороду в кулак, смикнув, ніби вона заважала йому, похитав головою, сумовито й болісно.

Він це вже випробував на собі. Недавно, як пошабашили, приходять десятник і каже:—Руди багато в забої, треба б шкороше очистити. Зоставайся, Сільверстов, заробиш на пляшку.— А тут не до пляшки. Жінка з села, з Орловської, пише:—Зима йде, діти босі, хліба немає, і того треба, і того...” Ну, задумав і зостався. Так, повірите, потім ледве ноги до бараку дотяг.

Було ясно, що з надурочними насувається на рудокопів нове лихо. І всі примовкли, прикипіли до лави, наче важка брила звалилася на плечі, придавила своєю вагою.

Тільки Магда, молодий новгородсіверський велетень, повів широкими, як коромисло, плечима і сказав спокійно, наче своєю силою хотів похвалитися:

— Як на мене, то тут нічого плакатися. Ну хто хоче зайвий карбованець заробити—пiде, а кому не по силах, чи там що—одмовиться. Це вже таке діло, як би добра воля вожного...

Але його перебив Кухаренко:

— Добра воля? Твое діло?—І він засміявся глузливым сміхом.—Ти спробуй показати свою волю і побачиш, твое діло чи десятникове, чи Шостакове і Розмаріци. Вони тобі таку волю пропишуть...

Сергій зашелестів газетою, поглянув на статтю „Старого забойщика“, заговорив:

— Надурочні, усякі ці півтора упряжки знесилюють робочий клас, і експлуататори навмисне це роблять, замість того, щоб завести справедливі розцінки, і нам треба боротись проти цього, бо інакше Шостаки...

— Боротись? Свята правда,—покивав головою Сільверстов,—алеж як боротись? Зима йде, жінка з Орловської пише... У Шостаків гроші і сила й оружжя. Страшно якось, і він запнувся, розгублено розвів руками.

Якусь хвилину всі мовчали. Лампа блідо горіла й блимала, полохливий присмерк товпився по кутках, навіваючи холод. І скуйовджені голови рудокопів ледь коливалися на слабо освітленій лампою стіні: тяжка вага знову лягла на плечі і тривога відбилась на похмурих обличчях.

І раптом з печі висунулась голова Петрика, і він пробормотів, наче крізь сон:

— Чудно! А я Шостака не боюся. Я коником на нього з дороги, гукаю, наїду, затопчу. Не боюся. Ага...

Петрик шмигнув знову на піч. А всі наче прокинулись, і в халупі стало веселіше. Мар'яна схопилася на ноги, кинулась до печі; похвалила: „Устами дитини“... І навіть Івасю, що спокійно сидів на лежанці і кліпав очима, слухаючи не веселі розмови старших, сказав, заздрісно й поважно: „А хіба боюся його? І не думав!“

Тоді знову заговорив Сергій:

Як боротись проти надурочних? Ну, звісно, найкраще б застрайкувати, поставити свої вимоги. Але сподіватися заради загального страйку рудокопів ще трудно. Люди не підготовлені. Ну й мовчати не можна. На його думку, їм треба відмовитись від додаткових упряжок, показати цим саме приклад.

— Хай штрафують. А там побачимо,—додав Прокоша,—а тільки треба щось робити, годі покірно підставляти у ярма свої шиї,—і він одчайдушно махнув рукою.

За халупою почувся наче гомін. Сергій укрутив гніт у лампі і, піднявши завіску, визирнув у віконечко. Темна, як провалля, осіння ніч стояла у дворі, закривала собою і яруги, і виселок, і шахту. Було тихо, все навкруги наче заснуло непробудним сном.

Сергій опустил завіску, ще прислухався, потім підкрутив гніт, розгорнув газету і притишеним голосом почав дочитувати статтю „Старого забойщика“.

У суботу перед закінченням роботи, у забій до Семибрата заїхав Панчоха. Сергій після смерті Скуйбиди робив на викину: він сам однією рукою повертав бур, а другою бив по ньому молотом. Добре випрацювавшись, він сів на залишки шаленої руди і смоктав цигарку, перекидаючись словами з лопаточниками. І тут натрапився Панчоха. Він навів лампачку, обмацав вогником забій, придивився до шпурів, скільки зроблено, а тоді сказав Сергієві:

— Завтра ти закінчиш свердлити шпури і запалиш, щоб лопаточники після обіду могли вивозити руду. Вийдеш пораньше і запалиш.

Досі по неділях рудокопи не робили, відпочивали, хібащо в аварії там ремонт який давали, і Сергій відповів спокійно:

— Та завтра ж неділя.

— То й що?

Сергій удав наївного і промовив жартівливо:

— Гріх же у неділю робити. Піп Амвросій буде сердитись, що заповіді господні не виконуємо.

— Базікай мені! Таке діло, що треба. І отець Амвросій за це нічого не скаже. Що йому даром он церкву будують? Ти виходь пораньше, щоб до обіду звалив. Заробиш карбованця. Придається.

— Хай він пропаде той карбованець,— відповів Сергій,— за тиждень так напрацюєшся, що нічому не радий. Я не вижду завтра,— одказав він рішуче.

— Поговори мені!— гримнув уже начальницьким тоном Панчоха.— Чи ти хочеш зо мною знову сваритись? Щоб зробив, як кажу.— І не припускаючи дальших балачок, подався з забою.

Сергій сердито кинув недопалок і проговорив голосно в обурено, щоб чули лопаточники:

— День і ніч на них роби, та ще і в неділю виходь, а вони лишні собі набиватимуть, церкви будуватимуть. Не діждуть! Хай спробують самі поробити в шахті.

І він зробив, як надумав. А в понеділок до нього у забій знову з'явився Панчоха і, ворущачи вусами, напустився, нагрімав:

— Ти таки, бачу, заводишся! Думаєш сваритися. Не хочеш, видно, робити. На перший раз тобі прощається, а вже на другий матимеш штраф. Щоб сьогодні мені після роботи зостався і надолужив вчорашне.

Ніхто не має права штрафувати за це, немає такого закону,— відказав Сергій спокійним тоном.— Надурочна робота — це добра воля кожного,— і очі його зловісними вогнями блиснули в темряві.

— Слово хазяїна — от тобі право й закон, — кинув Панчоха. — Гляди мені, щоб сьогодні лишився!

Сергій, з гудком, виконавши своє завдання, вийшов нагору. Наступного дня він з тривогою, чекаючи нового насту Панчохи, спустився у шахту. Але Панчоха не з'являвся. „Чи за сон? Невже відчепився, з'ївши облизня?“ Він у думках і радів, і турбувався, — щоб той чого не підстроїв.

Під час обідньої перерви, нічого не знаючи, Сергій пішов до контори: видавали получку за два тижні. І скарбник червоником кинув йому два папірці і кілька срібних монет.

Сергій поклав на долоню, порахував. За дванадцять упряжок йому належало, за його розрахунками, щонайменше чотирнадцять карбованців. Чому ж дають йому одинадцять карбованців і п'ятдесят копійок? Він простяг долоню з грошима у віконечко, попросив перевірити.

Скарбник поглянув на Сергія, на гроші і відповів сердито.

— Ніякої помилки. У вас у кожного так. Хто мало заробив, хто погано працював, тому й здається, що „помилка“. Забирай свою руку.

— Будь ласка, перевірте, — сказав Сергій рішучо і стукнувши пальцями об дощечку, аж срібло підстрибнуло, забряжчало.

Скарбник поглянув у відомість, на Сергія і відповів сердито.

— Харош з тебе робітник. Он штрафу скільки набралось! І він почав вичитувати: карбованець за невихід на роботу без поважних причин, п'ятдесят копійок за образу десятника, карбованець за невихід удруге на роботу. Харош робітник, покрутив головою. Але зустрівши Сергіїв погляд, швидко опустив дощечку на віконечко.

Сергій, розлючений і схвилюваний, зціпивши у руці гроші, метнувся повз швейцара до кабінету управителя.

Розмаріца підвів на нього довге і жорстке, з короткими вусами обличчя і зміряв його строгим поглядом. — Як ти посмієш зайти, не спитавшись?

Сергій, не звертаючи уваги на його вигляд, розімкнув кулак, простяг долоню з грошима до столу, заговорив з пальною, хвилюючись:

— Та що ж це за порядки? Що за робота! Робив, робив дванадцять повних упряжок витяг, а що видають... Той Панчоха...

— Як прізвище? А ледацюга, — кинув Розмаріца, ледве стримуючись. Сергій відповів. — Хто добре працює, той добре й має. Марш! Він махнув рукою і опустив очі в папери на столі.

— Я хочу знати, — зауважив Сергій, — по якому праву мене штрафують? За що? За те, що не вийшов у неділю на роботу? Хіба можна за це штрафувати?

Розмаріца смикнув головою, аж підскочив на стільці, і кричав:

— Ти?.. Ще слово, і я вижену тебе з шахти, як парши...

ню. — І він, побагровівши, стукнув кулаком об стіл. — Геть
ідені!

Кров ударила Сергієві в виски, і в очах потемніло. Він
натремтів, інстинктивно стиснув кулаки. Потім, як п'яний,
потиючись назад, вискочив з кабінету.

Віля контори зібрався цілий гурт рудокопів. Одні підхо-
дили за получкою, інші після обідньої перерви верталися до
роботи. Сергій, увесь тремтячи, кинувся до гурту, простяг
ладоню з грошима.

— Люди добрі!..

І вапнувся уражений. Серед натовпу стояв Панчоха, і, як
звичай, витягував голову в один бік, у другий, і шипів, наїжи-
вшись.

— Я запитую, — присікався Кухаренко. — Де мій карбова-
нець, хто записав мені штраф за неділю, по якому праву?

— А де мій, мозолями зароблений? — кричав другий.

— Хай він скаже, чому мені півупряжки записано?..

— А хто винен...

На нього тиснули з усіх боків, нарікали, вимагали. Він
крутився, розмахував руками і пирскав розлючено слиною.
Що він кожному звіт має давати? У нього є хазяїн. Хай
йдуть до контори, там усе визнають, там усе розкажуть, по
наперах, і що полагается — видадуть.

Образа розпирала Сергієві груди і гнів палахкотів у очах,
і він вигукнув:

— Хай відповідає. А то обдеруть тебе, обскубуть, як си-
дорову козу, і не знаєш, де питати, де шукати. Хай каже —
панський лакуза.

Юрма загула спочутливо, грізно, хтось з молодих рудоко-
пів, червоний, у руді, тільки очі блищать, засміявся: „лакуза!“

Панчоха наче осатанів, змахнув кулаком, затопив хлопцеві
в обличчя. І кров змішалася з рудою.

І в ту ж мить на землю з брязкотом полетіли лампочки,
і кілька пар мозолястих рук вхопили Панчоху за петельки.
Він позеленів, крутнув плечима. — Я ж вам... — Але не встиг
обернутись, як перед ним став новгородсіверський велетень,
і Панчоха як м'яч полетів над головами.

— У кар'єр його! — загули голоси, і натовп хитнувся вбік,
до старого кар'єра!

Глибоке урвище, як безодня, розкрилося перед очима.
Панчоха, як осиковий лист, затрусився і заскиглив благально:

— Хай кається! — крикнуло кілька голосів, і хтось підняв
з землі грудку, з червоними прожилками, руди і сунув йому
в руку.

— Хай присягається!

— Хай людиною буде, не звірем!..

Панчоха передихнув, тремтячи взяв грудку і налякано
повів очима навколо.

- Їж!
- Руду!
- Присягайся!

Натовп смілювався. Язика розв'язувались, прокидалася шахтарська, тяжкою працею пригнічена, і, бушуючи, шукала для себе виходу й простору.

Сергій зрозумів, що наспів слушний момент, скочив з брилу, зняв догори руку.

— Товариші!

Бура вщухла. Натовп притих. Бронзові, темночервоні, лідкою рудою вимазані обличчя обернулися до Сергія, застигли в напруженому чеканні.

— Товариші! — І Сергій сміливо, де й сила взялася, запально заговорив про шахтарське життя...

„... Вони роблять день і ніч, а що мають? Їх зневажають і обкрадають, і ніде захисту вони не знаходять, бо скрипають Шостаки та Розмаріци. Але годі мовчати, бо доки вони мовчатимуть, пани капіталісти вимотуватимуть з них сили, видавлюватимуть з них піт, і вони житимуть у безправстві, у ярмі, у неволі, і ніколи не знатимуть ні радості, ні спокою, ніколи не побачать ні світла, ні ясного дня...“

Рудокопи стали ближче, тісніше. І похмурі, хворобливо-страшні і наче спотворені обличчя оживились, зловісні вогниці замиготіли в очах.

— Он наша кров тече! — вигукнув Кухаренко, показав рукою униз на каламутно-червону і страшну, як обличчя рудокопів, воду в Саксагані.

— І наших батьків та матерів...

— І сльози наших дітей...

— Краще вже битись і вмерти, ніж конаючи жити.

Кулаки погрозово знялися вгору, і надія спалнула в очах, зм'ягчила змучені обличчя.

— Що зараз робити?

Сергій на момент завагався, так несподівано усе це сталося. Але швидко опам'ятався і знову заговорив упевнено й сміливо.

— Що зараз робити? Треба йти до директора і вимагати, щоб розцінки змінити, щоб...

Він ще не виклав усіх думок, як почулися нетерпеливі голоси: — До директора! — І натовп, захвилювавшись, хитнувся до контори, і враз назустріч на замиленних конях винеслося кілька стражників, а за ними, плутаючи ногами, поспішали вусаті „унтера-гвардійонці“.

І не встигли рудокопи озирнутися, як перед ними уже, бризкаючи піною, завертілися коні, засвистіли нагайки, і всі, з прокльонами й загрозами, шарахнулися в різні сторони.

Сергій, Кухаренко і ще кілька робітників опинилися близько шахти. Для кожного тепер було ясно, що справа ускладнюється, і вони вирішили обговорити становище на масовій

Врані ввечері при щербатому місяці, як сивий морок упав на землю і оповив і шахту, і виселок, і все навколо, рудокопи зрадньо зібрались у яругах над Саксаганню і так ухвалили: послати зранку делегацію до директора і хай вимагає, щоб адміністрація і десятник чемно поводитись, щоб штрафи за невихід на надурочні скасували і літні розцінки лишили на тому, щоб нову баню збудували і житло нове поставили, баню розвантажили. А ще ухвалили: з обіду наступного дня, якщо адміністрація відкине вимоги, розпочати страйк. Сергій хотів додати вимогу про вісім годин праці, але не настоював на цьому. Справді, це може ускладнити справу, а вони ж хочуть самі, не мають ні зв'язків, ні погодженості з іншими рудниками.

І тепер оце вранці делегати: Сергій Семибрат, Прокіп Мухаренко і Сільверстов, виклавши на папері вимоги, щоб більше розмовляти, пішли до контори.

— Пан директор звелів нікого не пускати,— заявив швейцар, заступаючи їм дорогу до кабінету.

— Перекажи панові директорові,— одказав Сергій гордо,— що прийшли делегати від робочих, мають до нього важливу справу.

Швейцар підозріло зміряв своїм старечим зором делегатів і неохоче, нерішучо ступив за двері. Потім, повернувшись, покрутив головою.

— Ідіть собі звідси. Пан директор занятий. А то буде такого... і вам і мені.

— Передай тоді ось панові заяву,— промовив Сергій, виступивши наперед,— і скажеш, що з обіду, якщо вимог не приймуть, робітники розпочинають страйк.

Делегати почекали,— може пан директор тепер зацікавиться, вийде, але вискочив, як ошпарений, швейцар і налякано замахав руками. І делегати, нічого не розуміючи з директорового поводження, трохи збентежені і все ще впевнені,— їхні ж вимоги такі скромні і справедливі,— облишили контору.

А Розмаріца байдуже,— йому ніколи,— перебіг очима по паперу, зробив презирливу гримасу, і заглибився в маркшейдерські плани рудоносних шарів.

Захопившись новими проходками, він зовсім наче забув про заяву, і лише хвилинами, як неприємний епізод, згадував учорашню бучу, підіймав голову, морщив губи. Але його довге обличчя ще дужче витяглось, коли в обід передали, що в шахті почався страйк. Він схопив заяву, пробіг, кинув знову на стіл, визирнув у вікно, а тоді схопився на ноги і погнався на шахту.

Спочатку він затримався на сортувальній. Тут, як і раніше,

працювали малі діти і кілька жінок,—вибирали з кучугури пилуватої руди грудкувату. Вони комашилися, як і завжди в ямах, обдерті, обгорнуті лахміттям, обмазані червоною рудою, прибиті, нещасні, страшні своїм убожеством і страдним виглядом.

Розмаріца подивився на сортувальників, на колію, де змурзані, у лахмітті вантажники засипали рудою залізничні з високими бортами платформи,—і полегшено зітхнув: „Розмаріца!“ Але біля естокада, де звичайно, зсипали свіжу, з шахти подавану, руду, його вразила незвичайна тиша. Тут, де завжди над головою гуркотіли колеса вагонеток, і з шумом грюком падала вниз руда, тепер було надто спокійно. Ні звука. Розмаріца навіть спинився, покашляв, нервово пощипав під носом короткі вусики, а тоді східцями подряпався до копра. Тут навколо підіймального ствола стояла з сотня вагонеток, наче збилися до купи, залякли, як отара овець у грозу, у негоду.

Розмаріца пройшовся понад вагонетками, шукаючи когось із людей, зазирнув у машинне приміщення. Машиніст ходив вільно й спокійно, і трохи може весело посвистував.

І Розмаріца позеленів, затрусився від злості.

— Чому стоять вагонетки? не працює машина?—крикнув він грізно, хоч добре вже розумів „чому“.

— Люди не роблять, пане директор,—відповів машиніст спокійно і байдуже, безневинним тоном.—Страйкують.

— Страйкують?—перекривив його Розмаріца і грюкнув дверима.

Якусь хвилинку він стояв коло ствола, придивлявся, прислухався до краплин, що падали вниз. Потім відскочив, повернувшись, побарговівши, шию, сіпнув рукою тугий білий, міцно накрохмалений комір, наче йому враз стало і тісно, і жарко, і збіг униз, подався до контори.

Ускочивши в кабінет, він похапцем схопив заяву делегації, писану неоковирними, карлюкуватими літерами, і сів у крісло, почав читати вголос. Він навмисне розтягував слова, наче гдузував, і морщився. Потім кинув заяву, заходив до кабінету. І тут з'явився Шостак.

Він влетів як вихор, засапаний, розгублений і водночас грізний. Рідкувате з лисиною і сивиною волосся настовбурчилось, пишні, завжди акуратно зачісані, по-козацькому закручені вуси звисали вниз, а банькуваті очі зовсім вирачилися, як не вискочать.

— Ну? Діждалися?—випалив він, ледве перевів віддих.—Бунт?—і важко бухнувся в крісло.

— Як бачите. І церкву будуюмо,—обізвався Розмаріца і наче докірливо, з іронією у вицвілих очах поглянув на Шостака.—Страйкують...

— Ні, ви подумайте! Що ж це таке? Га?—репетував Шостак.—Скільки років було тихо, спокійно, люди поводитись

покірно, слухняно, і маєш! Діждалися, бунтують, страйкують! Звідки ця пошесть? Га?

Він і плечима знизував, і руками розводив, кипів і бентежився, ніяк, здавалося, не міг збагнути, звідки ця „пошесть“ напалася. Потім схопився на ноги, зціпив кулаки і заgrimів:

— Ну ж! Пам'ятатимуть! Треба всіх бунтарів з шахти вигнати. Хай знають. А на їх місце нових набрати. Спасибі ще скажуть... дякуватимуть. А цих геть, щоб і духу їхнього не лишилося...

Розмаріца витер хусткою спітнілий лоб і, присівши, спочутливо поклав головою, подумав,—треба ж із становища якийсь вихід шукати.

Він, звичайно, так би й зробив, як радить Филимон Митрофанович, узяв би й звільнив страйкарів. Це стало б для них і для інших доброю наукою. Але тепер, коли термінові замовлення... Він побоюється, що з новими робітниками вони не зможуть дати повного видобутку, товариство не виконає всіх договорів.

Шостак розімкнув кулаки, охолов, і обличчя його відбило невпевненість. Він опустився в крісло, насторожено позирнув на Розмаріцу.

— Не вправляться з договорами? Неустойки?—Він задумливо посмоктав у роті край довгого вуса і знову перевів на Розмаріцу важкий погляд.—А що ж думаєш, Альберт Карлович? Уклонитись бунтарям? Будь ласка, робіть, а ми постараємось для вас, задовольнимо вас. Так чи що? Людей треба у страсі держати,—скрикнув він не своїм голосом.

Розмаріца повільно, підкреслюючи кожне слово, відповів. Филимон Митрофанович не зовсім його зрозумів. Звісно, людей треба у страсі держати. Але він гадає, що цього можна досягти маленькою операцією. Якою? Він телеграфує губернаторові про бунт, ну і ви розумієте? Головне, треба знайти верховодів, і страйк буде закінчений.

Шостак полегшено і шумно, неначе паровоз випустив пару, відхнюв, ще й руками змахнув. Операція? Харашо! А він уже думав... Воно, звісно, краще б усіх повчити. Ну, а коли вже така ситуація, значить, головне верховодів, бунтарів знайти. Це завдання.

Він запитливо позирнув на Розмаріцу, а тоді задумливо поторохтів пальцями по столу. Його погляд упав на заяву. Він підніс її ближче до себе, і враз скинувся всім тілом.

— Що? Сергій Семибрат? Делегат? Оте зінське щеня!—І він зареготав дрібним черевним сміхом, потім ще раз прочитав заяву, подумав.

Хай Альберт Карлович телеграфує губернаторові, а він поговорить з делегатом—земляком, може щось узнає,—і хижа усмішка заплуталась в його довгих козацьких вусах.

Побувавши в бараках, де рудокопи жваво обговорювали події, Сергій, напружений, пішов додому. Те, що з конторничого не чути було, його трохи тривожило. Але він, як і інші в бараку, не втрачав надії на перемогу.

Дома Мар'яна зустріла його новою:— приходив сторож від Шостака, переказував, щоб зайшов до нього сьогодні.

— Додому? Чого?

— Він нічого не знає,— сказала Мар'яна і так жалісливо подивилася на нього.— Ох, чує моє серце щось недобре. Бо чого б він прислав?

Сергієві і самому не подобалось це раптове запрошення, але він намагався бути спокійним і одказав добродушно:

— Ти дивишся на мене такими очима, наче мене на суд, на кару викликають. А там, може, навпаки. Може Шостак згадав бідного земляка, хоче породичатися?

— Хай йому! З ним як розмовляти, так краще касторку пити.

Сергій завагався. А порадившись з товаришами, вирішив сходити,— чи не дізнається чого про директорів наміри.

Його впустили в велику кімнату з панікадилом і картинами з натюрморту на стіні. Білі, хрестиками вишивані гардини висіли над вікнами, як і тоді, чомусь пригадалося, коли Сергій, шукаючи роботи, вперше зайшов до нього. Важкі меблі, з дуба виготовлені, стояли навколо столу, і високий, масивний, з горорізьбою буфет коло стіни.

Вечоріло, і в кімнаті, затінений гардинами, слався синій серпанок. У цім присмерку Сергій спочатку навіть не побачив Макавейського. Він сидів у кутку на кріслі, у шовковій рясі, з хрестом на грудях, на довгому ланцюжку. А Шостак біля столу, у піджаку з розстебнутими гудзиками, спід якого вибивалася плісова жилетка.

Коли зайшов Сергій, Шостак повернувся до нього, поставив перед собою, зігнувши у колінах під прямим кутом, товсті ноги у начищених чоботях, поклав на коліна руки, трохи схилився наперед і мотнув головою на стілець.

— Сідай.

Сергій, спантеличений спокійним тоном, присів біля столу.

Шостак поглянув на Сергія уважно й підозріло і тоді заговорив. Він цікавився Сергієвим життям і роботою, запитував його і водночас ніби повчав.

— Бурщиком робиш? І побрався вже, кажуть? Кралю собі знайшов? Ранувато. Молодий ти ще.

При слові „краля“ Сергій почервонів. „Йому то що?“ А Шостак, схилившись, зиркнув спідлоба, поморщився і далі провадив:

— Ну це до слова. Це діло твоє. Бурщики заробляють добре. Скажи спасибі, що тоді на роботу взяв.

— Як же ж,—зауважив Сергій глузливим тоном.—Життя хоч куди, робота легка і розцінки добрі. Так що дуже дякуємо за вашу ласку.

Шостак не звернув уваги на його тон. Він зняв з коліна руку, покрутив брелком, і далі повчав. Він не каже, що робота легка, буває, звісно, і легша. І якби Сергій був грамотніший, він міг би приділити його на легшу, на чистішу роботу, конторником, наприклад. Знову ж бурщиком можна більше заробити, якщо не ледацювати, бурщик може скільки хоче робити, роботи вистачає, особливо тепер. Хоч двадцять чотирьох годин на добу роби. Добре можна заробити, і на прожиток буде і десятку якусь з полочки відкласти придасться.

Сергій нічого не розумів з Шостакового повчання, усмінувся,—тут відкладеш!

— А чого ж? З одної відкладеш, з другої, а рік проробив і сотенька завелась, друга, і, дивись, на земельку стягся, на хазяїна вийшов.

— Ох,—зітхнув Сергій, і очі набралися смутку,—довго нам стягатися на ту земельку, на кладовищі скоріше три аршини безплатно відріжуть.

Шостак поморщився. Сергієве зауваження не зовсім, видно, припало йому до смаку. Він витріщив на нього цибулясті очі. Дивись, який балакучий став“. Проте зберіг спокій і тепер і цідив далі повільно й повчально.

Не подоба йому такі думки мати. Він ще молодий, мало знає життя. Он на його очах не один рудокоп у люди вивився. Ще не так давно один київський придбав собі тут земельку, хазяїном став. Треба тільки шануватися, не марнувати часу і грошима не розкидатися, а цінувати їх, і не слухатися ледарів, бо є такі люди, що й самі робити не хочуть, і інших підбурюють. А гроші велика сила.

Довгі вуси заворушилися, повне, з волон, що звисало на комірі сорочки, обличчя насупилось. Спокійна роль повчальника, видно, йому набридла, і не втримавшись, схопився на ноги, гукнув за двері. „Порядок самій треба знати“,—кинув він строго служниці, що внесла настільну під синім абажуром лампу. (Панікадило засвічували у свята, і коли запрошені гості бували). Потім знову усівся, широко й важно, ноги розкинув вперед, головою об спинку обіперся.

— Є такі баламути, що самі не роблять, людей тільки змаюють, підбивають.—Він запнувся і повернув голову в куток до попа.

Макавейський сидів зручно у кріслі, руки склав на грудях, на хресті, очі закотив догори, весь покора й кротість, наче живим пнувся на небо. Коли Шостак поглянув на нього, він порухнувся, схилив трохи голову набік, покивав русавою борідкою і мовив солодким голосом:

— Сказано у святому письмі: і вовки в овечій шкурі при-

ходитимуть і спокушатимуть ягнят словами лукавого змія. Сергій не витерпів. Злісна усмішка перекосила його обличчя. Він знявся на ноги.

— Не квапся, парубче!— застережливо підвів руку Шостак.— Сідай. Є діло, поговоримо.

Сергій, нічого не розуміючи, знову опустився на стілець, і повний тривоги, дивився спідлоба на одного, то на другого.

Обоє мовчали. Макавейський знову закотив очі догори і з блаженним виглядом то перебирав пальцями ланцюжок на грудях, то крутив хрестом. А Шостак знявся на ноги, пройшовся по кімнаті і почав згодом під'їжджати.

Діло таке є. Ці вовки в овечій шкурі завелися і тут, розводять агітацію, розносять крамолу, чесних людей спантеличують, сіють непослух. Хіба не потрапив і він, Сергій, на гачок, підписуючи бунтарську заяву?..

Сергій сполюшився. Презирлива усмішка промайнула в очах, і він сказав:

— Каторжне життя тут агітаторам, безправство і знущання. Шахтарі не хочуть бути ягнятами...

Шостак спинився перед ним, закривав руки за спину, випнув черево, потім схилив голову уперед до Сергія. І так похитуючись, то випинаючи, то прибираючи підперезане золотим ланцюжком черево, він якусь хвилину придивлявся до Сергія, наче виміряв його цибулястими очима, і прошипів крізь зуби:

— Хто тут агітацію між вами розводить? Хто верховодить вами?— Кажи! Ну?

Сергій збентежено забігав очима. „Я“— хотів кинути спалахнувши, і засміявся довгим глузливим сміхом.

— Ви жартуєте!

У Шостака щоки надулися, як не лопнуть. Він потемнів, ступив ближче, зціпив кулак, але схаменувшись, відступив, присів на стілець.

— Так це ти так віддячуєш? Я тебе на роботу приділив, до діла поставив, у люди хотів вивести, а ти грубіяниш!

Він докоряв і загрожував, потім несподівано змінив грізний тон на спокійний і спитав про Черкащину. Що чути від матері? Як там живе? Чи дає він яку допомогу? І примовляючи, помацав у себе в кишені, поклав на стіл перед Сергієм червінець.

— Візьми, пошлеш гостинця батькам.

„Він мене купує“. Кров ударила Сергієві у виски і нервовий дріж тряснув його тіло. Він хотів щось крикнути, але спазма перехватила горло. Тоді рвачким порухом руки відкинув від себе золото. Червінець з дзвоном злетів із столу, закружляв по підлозі, і, виблискуючи червоним саявом, ліг серед кімнати.

Це сталося так несподівано, що Шостак рота роззявив і застиг був нерухомо, ніби тут сталася страшітна подія, що по-

рушила віками вироблений правопорядок, звички й мораль. Він не знав, що сказати на такий зухвалий вчинок і повернув голову до Макавейського.

Якийсь момент панувала напружена тиша, ніби кожен чогось очікував і поглядав на Семибрата, ніби кажучи: „Підійми і скорися“. А він сидів нерухомо, і глузлива усмішка грала в очах. Нарешті отець Амвросій підвівся і, схилившись, підняв червінець, повертів його в руках.

— Кесарево — кесареві, а боже — богові, — сказав він солов'ячим голосом, і червінець раптом зник десь у глибоких складках його ряс.

Опустившись у крісло, отець Амвросій позіхнув, підвів очі догори і додав:

— І ще сказано: бога бійтеся, а царя шануйте.

— Шануйте! — закричав Шостак, осатаніло. — А ви що робите? Бунт підіймаєте? Проти хазяїв виступаєте? Ну ж! Пам'ятатимете! Усіх вас з шахти, — і, пирскаючи слиною, він скочив на ноги.

Сергій схопив кепку, кинув презирливий, повний зненависті погляд, і швидко вийшов з кімнати.

Так. Тепер усе було ясно. Сумніву не лишалося жодного: рудоуправа ні на які поступки не хоче йти, від переговорів одмовляється і вже задумує якісь заходи. Треба було обмірковувати становище із рудокіпачами, але Сергій вирішив раніше порадитись з гуртківчанами.

Вони зібрались на Сахаліні. Прийшов Прокіп Кухаренко, Сільверстов, Магда і ще кілька чоловік. Мар'яна наготувала чай, і всі усілися за стіл. Чай, проте, довго лишався невипитим. Принесена Сергієм звістка збентежила, обурила і схвилювала усіх.

— Хай звільняють, — сказав Магда, — а на роботу не підемо, будемо до кінця страйкувати. Хай знають, — і він ворухнув широкими, як коромисло, плечима.

— Краще боротись з цими експлуататорами і вмерти, ніж жити конаючи, — промовив поважний Кухаренко.

Усі мали одну думку: ні на які поступки не йти, страйкувати до кінця. Але Сергієві не сподобались трагічним тоном вимовлені слова: „Краще боротись і вмерти“, і він сказав весело, бадьорячись:

— Хай краще вмирають шостаки і розмаріци, усі ці вампіри, що смокчуть нашу кров, а ми будемо боротись і жити, жити... — І додав, розважно помисливши: — у них там, кажуть, усякі договори, спішка. Треба нам протриматися довше, і виграємо.

Сільверстов покрутив, пом'яв руду бороду, покивав задумливо головою, розвів бронзовими, порепаними, наче вилуженими долонями.

— Довше протриматися? Чи зможуть вони довго триматися? Люди живуть в обріз, від получки до получки. Якби підмога яка була, а звідки її ждати? Профсоюзу немає, сусідні рудники мовчать. Зима йде, насувається...

В його словах почувалися гірка правда й безвиходь. Усі наче побачили безрадісну картину і задумалися.

Першим опам'ятався Сергій.

— Хто каже, що вони самі? Вони не самі. Вони зв'яжуться з Шмаковим і Дубовою Балкою. Вони піднімуть сусідні рудники, пошлють у Долгінцево, у депо до Чорномора. І нагадав, як один завод страйкував у Петербурзі цілих два місяці, і петербурзькі робітники, читав у газеті, підтримували його коштами. Вони не самі. Ні. Треба тільки потриматися, і допомога прийде, і вони переможуть.

І похмурі обличчя проясніли, у притьмареній, блідо освітленій бляшаною лампою халупі стало веселіше і спокійніше. І Мар'яна загадала, непевно, несміливо:

— У Петербург, у „Правду“ б послати, сповістити. Хай знають...

Вона почервоніла, запнулася, ніби чогось злякалася, але її думку підхопили і заговорили наперебій.

— І напишемо, і взнають. Узнають...

Мар'яна підкрутила гніт у лампі, перекинула Івасеві зошити і, вирвавши аркушик чистого паперу, поклала серед столу.

— Хто буде писати?

На момент усі примовкли, перезирнулися. Настала урочиста тиша, найвідповідальніший ніби у житті момент. Кожен вагався, вичікував. Тоді Івась підвів голову, — він довго і мовчазливо прислухався на лежанці, поклавши руки під голову, і спустився на долівку.

— Я буду писати, — сказав він і сів до столу, узяв перо й поглянув запитливо на присутніх.

— Ну, пиши! — обізвався Сергій. — У Санктпетербург, до нашої, до робочої газети „Правда“. — Він запнувся, мислі, видко, плутались, слова не знаходились. Короткий момент, замислившись, тер долонею лоб, а тоді моргнув бровою, повеселів.

— Пиши! Ми, рудокопи французько-руської компанії під Кривим Рогом, дякуємо „Правду“ за щирі слова і турботу про робоче життя. Вона підносить наш дух і розкриває нам дорогу у світ, і нам легше нести жертви, бо знаємо, що це даром не пропаде...

Він знову примовк, замислився, заходився терти долонею лоб. Івась підвів голову, зустрівся очима з Сільверстовим.

Сільверстов простяг руку до столу, тикнув пальцем у папір.

— Пиши так. Як значить пани-експлоататори все тугіше затігують зашморг на робочій, на шахтарській шиї, то ми розпочали по-мирному страйк. А вони, хазяї, загрожують нам карами і всякими скорпіонами...

Розтягуючи слова, Сільверстов схилювався до Івася, уважно поглядаючи, як на папері спід пера виходили карлючкуваті і наче незвичайні рядки, і кивав головою, і радів незрозумілою радістю. Потім він запнувся, відійшов убік, і убгавши породу в кулак, помовчав.

— Пиши далі так.

Сільверстов випустив бороду, підняв палець.

Але його попередив Кухаренко.

— Ми будемо триматися до кінця і переможемо або впрямую смертю, бо в нас немає ні профсоюзу, ні іншої організації, а в ярмі, у підземеллі робити по п'ятнадцять годин не станемо...

— Хай знають про це,— укинув знову Сергій,— горлівські шахтарі, і юзівські, і макіївські, і весь робочий клас...

Кожен поспішався щось додати, своє слово приточити, і разом на стіл поглядав, хотів побачити, що виходить там на папері.

— Ану прочитай усе спочатку,— сказала Мар'яна Івасевич. Він, кліпаючи сонними очима, почав повільно читати.

Пронизливий посвист паровоза вдерся в халупу й сполошив рудокопів. Всі прислухались, насторожились, і Мар'яна сказала:— Як пізно!

Тоді вирішили розійтися, а рано-вранці послати людей на сусідні рудники і в Шмакове, і в Дубову Балку і в Долгінцево, у депо, а ввечері скликати масовку.

Випровадивши товаришів, Сергій затримався у дворі. Він мусив сходити у Долгінцево, до Чорномора, і подумав, чи не піти зараз, не чекаючи ранку.

Стояла темна, як провалля, осіння ніч. Чорні хмари, мов круки, кружляли низько над головою. Холодний вітер тяг з півночі зза Саксагані і плутався у дворі, в густому вітті акацій, і шелестів залишками пожовклого листя. Навколо, на Сахаліні і в виселку все, здавалося, спало, огорнуте волохатими сутінками листопадової ночі. Тільки щербатий місяць, підбившись над виселком, раз-у-раз виринав із хмар, і мерхлим, холодним світлом падав на землю. Чорний, як страшний міраж, копер рудника ледь вирізався тоді з сутінків, наче висів у повітрі над виселком.

Сергій прислухався.

У Долгінцевому довго і пронизливо гув паровоз,— так кричать на тривогу, на пожежу.

Сергієві стало не по собі. „Яка ніч страшна. Краще йти удосвіта“.

У хаті вже спали.

Він укрутив гніт і приліг, не роздягаючись, на лаву. Але сон не йшов. В голові кружляли думки. Пронизливе і тривожне гудіння вчувалось у вухах. Він перевертався з боку на бік, піднімав завіску на вікні, визирав у двір. Мар'яна не стерпіла і сказала:

— Що тобі, Сергійку? Тебе щось тривожить? Спи, бо скоро ж доведеться йти у Долгінцево.

Вона спустилась з ліжка, погасила лампу.

Скоро утома переборола збуджені нерви, і Сергій задрімав. Якись візії плелися тоді в його голові. Він мчався кудись на вороному коні через горби й провалля, потім кінь спіткнувся, дзенькнула підкова, відлетіла з брязком... І він розплющив очі. У халупу зазирало передранкове світло. Сіріло, а з двору чувся гамір і тупіт коней. Хтось смикав двері, шосили бив кулаком.

Сергій схопився на ноги, визирнув у вікно, і в ту ж мить засувка на дверях відлетіла, і в халупу ввалився гурт поліцаїв. Уперед виступив високий, огрядний, з пишними вусами, одягнутий у сіру офіцерську шинель пристав з нагаєм у руках.

— Ти Семибрат? — ткнув він Сергієві у живіт ручкою нагая.

— Я рудокоп Семибрат, — відповів Сергій, ставши посеред халупи і спідлоба поглядаючи на непрошених гостей.

— Ти що? Бунтуєш?

— Ми страйкуємо, бо не хочемо, щоб на нас їздили, як на волах, та ще й обкрадали.

Пристав заложив нагайку за халяву чобота, взявся руками у боки і презирливим поглядом зміряв Сергія.

— Ми? Хто це „ми“?

Сергій хитнув головою.

— Хто ж? Ми, рудокопи.

— Замовчать! — обірвав його пристав. — Ніякого страйку. Ніхто не хоче страйкувати. Це сама блаж!

Він вихопив зза широкого викоту на рукаві шинелі папірець і простяг його Сергієві.

— Підписуйсь!

Сергій підніс до лампи.

„Ми нижчепідписані робітники французько-руського рудника заявляємо, що ніяких претензій до рудоуправи ми не маємо, на роботу не вийшли необдумано, через агітацію злочинарених людей, і тому обіцяємо сьогодні ж виправити свою помилку“.

У Сергієвих очах зарябіло, застрибало. Він зблід і запитливо, не все ще ніби розуміючи, поглянув на пристава.

— Розписуйся швидше, — grimнув поліцейський, — не затримуй нас. Ти делегат і пиши перший.

Сергієві дух забило і в очах потемніло. Він затремтів з гніву і обурення. „Це глум? Насильство!“ скрикнув, і не пам'ятаючи себе, притримав однією рукою папір, смикнув другою і роздер, мов ганчірку. Папірці полетіли на долівку, а пристав вишкочив зза халави нагай і змахнув над Сергієм, і в ту ж мить сталося те, чого ніхто не чекав. Мар'яна, причаївшись, лежала досі у ліжку, чатувала, зібгавшись, і раптовим кидком руки схопилась за край тугого плетива, смикнула, і ручка нагая вислизнула з рук пристава, попливла у повітрі. У другу мить Мар'яна стрибнула на долівку, вся в білому, з довгим, рознущеним і хвилястим, як розкішна грива, вороним, аж лискучим волоссям.

— Ану, пане, обережніше! — сипнула на пристава іскрами спід чорних брів і ляснула нагаєм.

Пристав поточився назад, витріщив очі, наляканий і зачудований, і наче остовпів, роззявивши рота. А Мар'яна зареготалася, потім розчинила вікно і, розмахнувшись, викинула нагай у провалля.

— Що вам тут потрібно? — спитала вона, гордовито склавши на грудях руки.

Поліцейські якийсь момент розгублено позирали то один на одного, то на Мар'яну. А вона стояла серед халупи, як чарівне видиво, сиплючи перед себе колючі, повні зненависті погляди.

Пристав додумався. Він стулив губи, поправив вуси, зиркнув на Мар'яну, кахикнув і, бажаючи, видно, зам'яти хвиливу слабкість і розгубленість, крикнув грізно:

— Чого баньки витріщили? Обшукати це чортове гніздо.

Стражники заметушились, і все в хаті пішло шкереберть. Ось один витяг спід ліжка недавній номер „Правди“, і пристав, покосившись на газету і зрадівши, крикнув до Сергія:

— Крамолою займаєшся?

— Читаю, правду шукаю.

— Де береш?

— Світ великий...

— Замовчати! Забрати його!

І троє поліцейських, брязнувши шпорами, обступили Сергія.

— Я теж шукаю правду, — сказала тоді Мар'яна підвищеним голосом і гордовито поглянула на пристава. — І вам не вбити її. Я знаю. Вона живуща.

— Забрати її, — махнув рукою вдруге пристав.

Але не встигли вивести її, як почувся голос Івася:

— Мар'яно! А я, а ми... Ми теж з тобою. І ми за правду, — і обое: Івась і Петрик, в коротких сорочках, лячно дивлячись вийшли на середину халупи.

Мар'яна обернулась.

Обличчя її насторожилось. В її очах відбилися непевністі і страх.

— Ви? Я. Ви будьте дома,— витиснула вона розчулено.— Я скоро повернуся. Скоро...

Хлопці, насупившись, озиралися навколо, вимовляли один за одним:— і я, і ми... і ми...

— Та ведіть її! Чого остовпіли!— скрикнув пристав до стражників і, схопивши картуз, вискочив у двір.

30

Івась і Петрик вибігли з халупи на дорогу. Загін кінних стражників, з блискучими шаблями в руках, оточивши Сергія і Мар'яну, віддалявся у бік містечка. Ранок випав свіжий і ясний, морозило. Щойно викотилось із степу сонце і ясним промінням залило Сахалін. Хлопці довго дивилися, як на сонці горіла сталь знятих угору шабел. От блиснула востаннє і зникла десь за поворотом у містечку.

Хлопці постояли ще якусь хвилину, утопивши очі в далину, виглядали і чекали. Потім пішли назад до халупи.

— Забрали... Повели...— сказав зажурено Петрик, тільки тепер, здавалося, збагнувши все, що сталося.— Як же ми будемо тепер жити?— І він великими оченятами, повними жаху, поглянув на старшого.

Івась, храбрючи, сказав:

— Будемо, Петрику, жити удвох. Ми вже великі.

Петрик помовчав, поглянув на нього недовірливо і зітхнув.

— І почувати удвох? Я боюся почувати удвох,— і в голосі його почулося скигління.

— І нічого страшного,— відповів Івась.— Я сам би міг почувати, і нікого не боюся.— А подумавши, додав:— А коли ти вже боїшся, то я скажу, і в нас буде жити Прокоша.

І він, залишивши біля халупи Петрика, подався у виселок до бараку, щоб побачити Кухаренка.

Незвичайна картина впала йому в очі, як тільки він добіг до перших будинків виселка. Там і там коло халуп збиралися невеличкі купи жінок і чоловіків і напівпошепки розмовляли, зажурено кивали головами, налякано озиралися. Дитячий вереск змішувався з жіночим голосінням і прокльонами. Несподіваво, де взявся, повз халупи промчався вершник. А слідом за тим з майдану, почулося іржання і тупіт коней.

Івась кинувся на майдан. Там, близько бараків, збившись у купу і виставляючи зади, стояв гурт коней. Чубаті козаки, з цигарками в зубах і нагаями у руках, тупцювалися коло

коней. Івась завернув до третього бараку і тут на дверях запитав у першого стрічного про Кухаренка.

Той махнув рукою.

— Забрали Прокошу, повели...

— А дядя Сільверстов?

— І його забрали. Тут таке робиться!

Івась зазирнув у барак. Там стояв гурт поліцейських, а коло столу вертівся той самий вусатий пристав. Івась тепер усе зрозумів і подався додому. Він завернув уже на Сахалін, вийшов уже на стежку, що вела до їхньої халупи, і враз подрапливий брязкіт череп'я різонував його слух. Він підвів очі і побачив страшну картину. На даху халупи сиділо двоє мужчин і скидали черепицю. Івась скрикнув, потім кинувся до руйнованого гнізда.

З халупи, з розчинених дверей віяло розгромам і пусткою. Хатне барахло, посуда і постіль — все лежало коло дверей, звалене в кучу.

— Що ви, розбійники, робите?

— Те, що хазяїн звелів, — обізвався бородатий. — Ану відійди! — і з даху з брязкотом полетіло череп'я.

— Я хазяїн, Скуйбіди син, — сказав Івась, тремтячи, ніби його трусила лихоманка.

— Ти хазяїн? Ну, хазяїн! — засміявся бородатий. — Ану, хазяїн, відійди від гріха, — і він знову зсунув череп'я.

Івась оббіг навкруги хати і спинився. Збоку, між дверима і кухонною шафою, сидів, зігнувшись, Петрик. Заплаканий, з червоними очима, з густими плямами на лобі, на щоках. Увесь тремтячий і наляканий, він, мов звірятко, визирав зза шафи.

— Івасику! — І обличчя його тіпнулося, і рясні сльози стрімким потоком покотились по щоках.

Івасеві стало і жалко, і страшно. І він сказав навмання:

— І чого б я ото плакав? Скоро Мар'яна повернеться, і Сергій, і збудуємо собі хату не таку, як оце, а іншу, зовсім іншу...

Він не знав, яку хату збудують, говорив тільки, щоб і себе, і Петрика заспокоїти, а зрадливі сльози наворачалися йому на очі, і раптом, озирнувшись, побачив Чорномора.

— Дядя! — скрикнув Івась, і, не стримавшись, заридав гіркими сльозами.

Чорномор погладив по голові одного й другого, і заговорив.

— Мар'яну забрали, Сергія? Руйнують? А я почув: козаків на шахту поїхали. Дай, думаю, навідаюся. Що ж! Сьогодні їхні сила й право. Але скоро минеться. Он у Петербурзі страйки поширюються, і в Москві, і на Брянському неспокійно, повстають і матроси і солдати. Хвилі підносяться, розгойдуються, скоро ударить гроза, і розтрощить бастіони, і освіжить землю, змие з неї всю нечисть, і очистить повітря, і настане тоді нове життя, без царів і панів...

Хлопці слухали Чорномора, як він розмахував руками і дивився кудись в далечінь. Потім Петрик перепитав про Мар'яну.

— І Мар'яна повернеться, і Сергій,— заговорив знову Чорномор.— Всі повернуться, і збудуємо тоді великий палац, де буде багато світла й сонця, і ти будеш жити в ньому. А покищо поїдемо до мене.

Скоро підвода, навантажена хатнім добром, від'їжджала з двору.

Хлопці востаннє обійшли навколо руйнованої хати і, зажурені, з Чорномором потяглись слідом за підводою.

Сонце, високо підбившись над горизонтом, пливло по синьому небу, і ясним промінням затопляло все навколо.

Петрик, прижмурившись, поглянув на сонце, протер очі, і заплакане обличчя його проясніло, наче всміхнулося. Тоді повернув голову назад, підняв кулачок.

— Ми ще повернемось,— погрозив він у бік Шостакового подвір'я.

— Ми ще повернемось,— повторив за ним старший Івась, і зосереджене його обличчя насупилось, прибрало вигляду суворого месника.

1936-1937 рр.

Кінець